

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

भारतमा हिन्दु धर्मको थालनी हुँदा नेपालमा मङ्गोल मूलका विभिन्न जाति थिए । ईसाको प्रथम शताब्दीसम्ममा वर्ण व्यवस्था थिएन । ईसाको प्रथम शताब्दीदेखि भारतबाट बौद्ध र ब्राह्मण धर्मीय शाक्य, विदेह, लिच्छवि, मल्लवंशीय शासक विभिन्न समयमा नेपाल आउन थाले । त्यस समयमा छुवाछूत सहितको वर्ण व्यवस्थामा आधारीत सामान्तवादी मुल्य - मान्यता र संस्कार बोकेर भारतबाट विभिन्न दिशाबाट हिन्दु धर्मका शासक तथा तिनका जनसमुदाय प्रवेश संगै नेपालमा पनि वर्ण व्यवस्था भित्रियो (आहुति: २०६७:१५) ।

हिन्दु धर्मको वर्ण विभाजन अनुसार मानिसहरूलाई ब्राह्मण, क्षेत्रि, वैश्य, शुद्र गरी चार वर्णमा विभाजन गरिएको छ । ब्राह्मणहरू पठन पाठन र राज्य संचालन गर्न सल्लाह सुझाव दिने क्षेत्रिहरू शासन गर्ने युद्धमा लाग्ने र वैश्यहरू विभिन्न उत्पादन मूलक कार्य गर्ने र वाणिज्य व्यापार गर्ने र शुद्रहरू यी सबैको सेवाको काम गर्ने मान्यता हिन्दु धर्ममा रहेको पाइन्छ (शर्मा, २०५६) ।

शासकहरूले शताब्दीयौं देखि वर्ण व्यवस्थामा आधारीत अन्यायपूर्ण र विभेदकारी नीति र परम्परालाई राज्य संचालनको आधार मानी हाम्रो समाजको ठूलो हिस्सा (दलित, महिला, जनजाति) लाई शिक्षा, सत्ता र सम्पत्तिबाट बञ्चित बनाएको यर्थाथता हामी सामु प्रष्ट रूपमा छ । यति हुदाहुदै पनि विद्यमान असमानता र विभेद हटाउन राज्यबाट समय-समयमा विभिन्न पहलहरू नभएका होइनन् । तर अपर्याप्तता र प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभावका कारण वाञ्छित उपलब्धी हासिल हुन नसक्दा ती शोषित पीडित समुदायको जीवनस्तर अझ खस्केर गएको छ । त्यसमा पनि समग्र महिलाको २० प्रतिशत जनसंख्या ओगट्ने र कामी समुदायको आधा हिस्सा ओगट्ने कामी महिलाहरूको स्थिति त अत्यन्त दयनिय छ । कामी महिलाहरू एकातर्फ जातीय विभेदका कारण कथित उच्च जात लगायत जनजाति महिलाहरूबाट पनि उत्पीडित हुन परेको छ भने अर्कोतर्फ लैङ्गिक विभेदका कारण कामी समुदाय कै पुरुषहरूबाट पनि शोषित हुन परेको छ । यसरी लैङ्गिक विभेद र जातिय शोषणको दोहोरो उत्पीडन भोगिरहेका कामी महिलाहरू र कामी समुदायको उत्थान र

विकासका लागि गरिएका सबै पहल र प्रयासबाट बञ्चित भएका छन् । (कामी महिला संघ, २०६६) ।

पहाडिया कामी समुदाय मध्य कामी एक प्रमुख जाती हो । यी कामी नेपाल भरी पाइन्छन् यि कामीहरू पहाडिया अरु कामी भन्दा माथिल्ला जातका मानिन्छन् । यिनीहरू नेपालका पूर्व देखि पश्चिम सम्म छरिएर रहेको पाइन्छन् ।

हाल तराइमा पनि बसाई-सराई क्रम बढ्दो छ । यि जातिहरूलाई हिन्दु धर्म अनुसार परम्परागत रूपमा 'अछुत' अथवा पानी नचल्ने जात पनि भनिन्छ । यि जातहरू आफ्नै किसिमको परम्परागत पेशामा संलग्न भएका हुन्छन् । (Cox,1994;116) यो परम्परागत पेशा गर्ने आधारमा कामीलाई चार भागमा बाड्न सकिन्छ । (१) फलामको काम गर्ने कामी- कामी (२) सुन चाँदीको काम गर्ने कामी- सुनार (३) भाडा बनाउने कामी- चुदरा (४) तावाँ ढलवटको काम गर्ने कामी- टवटा ।

नेपालमा किराँतकाल (इ.पू १५५५ वाट १००) मा किराँत आदि शास्त्र मन्धूम अनुसार चलेको समता मूलक समाज थियो । वर्ण जातपात जस्ता कुराहरू थिएनन् । भारतबाट नेपाल पसेका लिच्छवी/मल्लहरू सँगै सो वर्ण व्यवस्था पनि पस्यो । सर्वप्रथम लिच्छवी काल (इ.स २००-८७९) मा वर्ण व्यवस्था आरम्भ भयो । भारतमा इ.स ४०० तिर जन्मिएको जातिय छुवाछूत प्रथा मध्यकाल (इ.स ८७९-१७६८) मा नेपाली भू-भागमा खुब विकसित भयो । काठमाण्डौंका राजा जयस्थिति मल्ल (इ.स १३६०-१३९५) ले ४ वर्ण ३६ जात र ७२५ उपजात र गोरखाका राजा राम शाहले (इ.स १६०५-१६३६) ले ४ वर्ण २६ जातको सामाजिक रितीरिवाज चलाएर जातपात छुवाछूतलाई बलियो बनाए (विश्वकर्मा, २०५४) ।

सुरुमा धर्म र धार्मिक ग्रन्थका आधारमा सुरुवात र विकास भएको जातिय व्यवस्थालाई नेपालमा विक्रम संवत् १९१० को मुलुकी ऐन द्वारा कानूनी आधार दिएर अझ बलियो पारेका थिए । वि.सं. २०२० को मुलुकी ऐन, २०४७ सालको संविधान, २०४९ सालमा मुलुकी ऐनको अदलको १० (क) को व्यवस्था, २०५८ सालको तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेर बहादुर देउवा ८ बुँदे घोषणा, २०६० सालको छुवाछूतको मुद्दालाई

सरकारवादी बनाउने कदम, २०६३ को प्रतिनिधि सभाको “छुवाछूत मुक्त” घोषणा आदि भएको सरकारी प्रयासको रूपमा लिन सकिन्छ (बि. के., २०६३)

वि. सं. २०६३ मा (सातौं संशोधन) निर्मित अन्तरिम संविधान भित्र जातिय विभेद विरोधी बुदाँहरु समानताको हक - धारा १३ मा निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- (१) सबै नागरीक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन् । कसैलाई पनि कानूनको संरक्षणबाट वञ्चित गरिने छैन ।
- (२) सामान्य कानूनको प्रयोगमा कुनै पनि नागरीक माथी धर्म, वर्ण, लिंग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारीक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराको आधारमा भेदभाव गरिने छैन ।
- (३) राज्यले नागरीकका बिच धर्म, वर्ण, जात, जाती वैचारीक आस्था वा ती मध्ये कुराको आधारमा भेदभाव गर्ने छैन तर महिला, कामी, आदिवासी, जनजाती, मधेशी वा किसान मजदुर वा आर्थिक सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडीएको वर्ग वा बालक, बृद्ध तथा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसीक रूपले असक्त व्यक्तिको संरक्षण शसक्तिकरण वा विकासको लागि कानून द्वारा विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको छैन ।
- (४) समान कामका लागि महिला पुरुषका बिच पारिश्रमिक तथा सामाजिक सुरक्षामा भेदभाव गरिने छैन ।

त्यसैगरी धारा १४: छुवाछूत तथा जातिय भेदभाव बिरुद्धको हकमा निम्न अनुसारको व्यवस्था गरिएको छ ।

- (१) कुनै व्यक्तिलाई जात, वंश, समुदाय वा पेशाका आधारमा कुनै किसिमका छुवाछूत तथा जातिय भेदभाव गरिने छैन यस्तो भेदभाव पूर्ण व्यवहार दण्डनीय हुनेछ र पीडित व्यक्तिले कानून द्वारा निर्धारण भएबमोजीमको क्षतिपूर्ति पाउनेछ ।
- (२) कुनै पनि व्यक्तिलाई जातजातीको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरु प्रयोग गर्नबाट सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न वा धार्मिक कार्य गर्नबाट वञ्चित गरिने छैन ।

- (३) कुनै वस्तु, सेवा वा सुविधा उत्पादन वा वितरण गर्दा त्यस्तो सेवा, सुविधा वा वस्तु कुनै खास जातजातीको व्यक्तिलाई खरिद वा प्राप्त गर्नबाट रोक लगाउन वा त्यस्तो वस्तु, सेवा वा सुविधाको कुनै खास जात, जातीको व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वितरण गरिनेछैन ।
- (४) कुनै जात जाती वा उत्पत्तिका व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहहरूको उचनिच दर्साउने जात जातीको आधारमा सामाजिक विभेदलाई न्यायोचित ठहराउने वा जातिय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइनेछैन ।
- (५) उपधारा (२),(३) र (४) विपरीतको कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ ।

नेपालको वि.सं. २०५८ को राष्ट्रिय जनगणनाका अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २,३१,५१,४२३ करोड मध्ये कामीहरूको जनसंख्या ८९,५९,३७ रहेको छ । त्यस मध्ये कामी महिलाहरूको जनसंख्या ४३,२९,३७ र पुरुषको जनसंख्या ४६,३०,१७ रहेको छ (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०५८)

तनहुँ मिल्नु गा.वि.स. मा कामी जातिका बसोबास भएकोले यसमा कामी महिला जातिमा सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा छुवाछूतले पारेको प्रभाव र सहरीकरण औद्योगिकरणले यहाँका कामी महिलाहरूको जीवनमा के कस्ता प्रभाव र परिवर्तनहरू ल्याएको छ भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ समस्याको कथन :

२०४७ को संविधानमा कसैले पनि सार्वजनिक स्थलहरूमा छुवाछूतको व्यवहार गर्न नपाईने र गरेमा दण्डनीय हुने प्रावधान राखिएको छ । संविधानको धारा ११ (४) मा कानूनले कसैलाई पनि विभेद गर्ने छैन तर सामाजिक आर्थिक र शैक्षिक रूपले पछाडी परेका समुहको उन्नति को लागि कानून द्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने छ भन्ने प्रावधान छ तर यो लागु हुन सकेको छैन (कामी गैरसरकारी संस्था महासंघ २०६५) ।

हिन्दु धर्मको वर्ण विभाजन अनुसार मानिसहरूलाई बाडिएको चार वर्ण मध्ये तल पारिएको एक वर्ण हो शुद्र जसलाई हाल कामी पनि भन्न थालिएको छ (भा, २०५७) । हिन्दु धर्म अनुसार कामी जाती अछूत; पानी नचल्ने जात मध्ये एक जातको रूपमा चिनिन्छ । नेपालको पहाडी भागमा छरिएर रहेका यस जातको आफ्नै किसिमको परम्परागत पेशा

हुन्छ । फलामको काम, कृषि औजार बनाउने, मर्मत गर्ने, धातुका काम गर्ने, काठको ठेका ठेकी बनाउने, सुन चाँदी गरगहना बनाउने, विक्री तथा वितरण गर्ने यिनीहरूको परम्परागत पेशा हो (Cox,1994) ।

मध्यकालमा (१२८०-१५) काठमाण्डौंका राजा जयस्थिति मल्लको पालामा राज्यले सामाजिक स्थिति वाधने क्रममा नेपाली समाजलाई गर्ने गरेको कामको आधारमा चोखो जात र अछुत जात भनेर वर्गिकरण गरेको थियो । तत्पश्चात चोखो जातलाई ('ठूलो जात' र अछुत जातलाई 'सानो जात' भन्न थालियो । यस्तो जातिगत सिद्धान्त र तदनुरूप व्यवहार मनुस्मृतिको सिद्धान्तमा आधारीत थियो (विष्ट, १९९१) ।

नेपाल राज्यको हरेक भाग हिमाल देखि मधेश, महाकाली देखि मेची सम्म जहाँ गए पनि पाइने जात बाहुन क्षेत्री पछि थोरै संख्यामा रहे पनि भण्डै बाहुन क्षेत्री भै छरिएर बसेको जात दमाई कामी पनि हो (विष्ट, २०३३) ।

नेपाली समाजको ज्यादै मर्मस्पर्शी र अमानवीय पक्ष परापूर्वकाल देखि विद्यमान छुवाछूत प्रथा हो । विकासको क्रममा विभिन्न सभ्यता र संस्कृतिमा मानव-मानव बीच भेदका अनेक आधार खडा भई एक वर्ग वा समुदायको अर्कालाई छालाको रङ्ग पेशा, सम्पत्ति वा खास धर्मप्रति आस्था जस्ता आधारमा ठूलो-सानो, सभ्य-असभ्य मान्ने प्रचलन चलेको पाइन्छ । प्राचीन कालदेखि नै पेशागत आधारमा विभक्त नेपाली समाजमा जातिय संस्कारगत कट्टरस्वादिता बलियो हुँदै गई जात-जाति बीचका सम्बन्धहरूलाई पेशा, खानपान, रहनसहन र जन्मले निर्धारित क्रियाकलाप जातिहरू बीच सिमित गरी सामाजिक अन्तरक्रियालाई सीमाबद्ध गरीयो । केही जातिहरू शुद्ध र विशिष्ट मानियो भने अरू जाति अशुद्ध मानिए ।

नेपालमा जातिगत विभाजन राजा जयस्थिति मल्लको पाला देखि भएको पाइन्छ । उनले काम तथा श्रमको आधारमा तत्कालीन समयमा सामाजिक व्यवस्थाको रूपमा कायम गरेको थिए । यसरी यो व्यवस्था बलियो रूपमा कायम भएपछि अझ प्रबल रूपमा जातिय विभेद हुनथाल्यो । वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनले यसलाई कानुनी वैधता प्रदान गर्ने प्रयास गरी अझ कसिलो बनाइदिएको छ । यस्तो जातिगत विभाजनको सन्दर्भमा उत्पत्ति भएता

पनि वर्तमान समयमा यो सामाजिक विभेदको रूपमा देखापरेको छ ।(राष्ट्रिय कामी आयोग, २०६४)

फलस्वरूप कामी जातिहरू समग्र रूपमा पछाडी रहेको अवस्थामा महिला वर्गहरू विकास प्रक्रियामा पछाडि रहिरहेको यर्थातता एकातिर छदैछ भने अर्कोतिर कामी महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र यसमा छुवाछूतले कस्तो प्रभाव पारेको छ र परिवर्तन कस्तो देखा परेका छन् भन्ने विषयलाई समस्याको रूपमा राखी अध्ययन एवं विश्लेषण गरिएको छ । यस मिल्नुड गा वि स का कामी जातिका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्था र परिवर्तन विषयमा विशेष गरि निम्न शोध समस्याहरूसँग सम्बद्ध भएर यो शोध तयार गरिएको छ ।

- १) कामी जातिका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्था शिक्षा, स्वास्थ्य, परम्परागत, परिवारको आकार, राजनीतिक, पारीवारिक निर्णय प्रक्रियामा कस्तो किसिमको सहभागिता रहन्छ ?
- २) कामी महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थामा छुवाछूतले पारेको प्रभाव र परिवर्तनको लागि कस्तो कार्यक्रमहरू भएका छन् ?
- ३) कामी महिलाहरूको सम्पत्तिमा अधिकार, पेशा, पेवा, पशुधन तथा दैनिक कार्य प्रणाली कस्तो छ ?

१.३ अनुसन्धानको उद्देश्य :

यस अध्ययनको उद्देश्य कामी महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा छुवाछूतले पारेको प्रभाव र परिवर्तनको पक्षको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसर्थ यो उद्देश्य पूरा गर्नका लागि विशिष्ट उद्देश्य राखिएको छ ।

१. समुदायका अन्य जातजाति तथा जनजातिहरूले कामी महिलाहरूमा गरिएको छुवाछूतले पारेको प्रभाव विश्लेषण गर्नु ।
२. छुवाछूतको अवस्थामा आएको परिवर्तन अध्ययन गर्नु ।

१.४ अनुसन्धानको महत्व र सान्दर्भिकता :

बहुजातिय नेपाली समाजमा अभै प्रशस्त समाजशास्त्रिय मानवशास्त्रिय अध्ययन र व्याख्याको खाँचो ज्वलन्त रूपमा छन् । विभिन्न खालका पछाडि परेका, समुह, समुदाय, जातजातिहरूको प्रसस्त अध्ययन अनुसन्धान भईरहेता पनि कामी जातिको अभै पर्याप्त मात्रामा अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ । कामीहरूलाई लक्षित गरि अध्ययन, अनुसन्धान गर्नुपर्ने विषयहरू अभै धेरै छन् । कामी जातिको विभिन्न खालका चुनौति र समस्याहरूको समाधानका लागि अभै प्रशस्त समाजशास्त्रिय मानवशास्त्रिय अध्ययनको खाँचो देखिन्छ ।

नेपालका महिला सम्बन्धी प्रकाशित पुस्तक, लेख, रचनाहरूमा कामी महिलाहरूको बारेमा कमै मात्रामा उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनबाट पनि सम्पूर्ण कामी महिलाहरूको अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्न त सक्दैन तर कामी भित्र पनि पछाडि कामी जाति अन्तर्गत रहेका कामी जातिका महिलाहरूको जनजीवन बारे जानकारी लिन भने मद्दत पुऱ्याउन सक्ने छ । यस शोधकार्य विशेष गरी मिल्नुङ्ग गा.वि.स का कामी जातिका महिलाहरूको बास्ताविक सामाजिक, आर्थिक परिचय गराउनु प्रमुख महत्व रहनेछ यस शोधबाट भविष्यमा कामी जातिका महिलाहरूको अवस्थसँग सम्बन्धित सहयोग पुग्न सक्नेछ भन्ने आशा राखिएको छ ।

समाजशास्त्रिय वा मानवशास्त्रिय दृष्टिकोणमा समाजमा रहने कामीहरूको अध्ययन एउटा महत्वपूर्ण अध्ययन हो । यस्ता अध्ययनहरूले स्थानिय समाजको स्वरूप, कामी कामी महिलाहरूको भूमिका सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति छुवाछूतले पारेको प्रभावको स्थितिको जानकारी गराउनको साथै अल्पसंख्यक कामी कामी महिलाहरूको संरक्षण विकासका लागि पथप्रदर्शकको रूपमा काम गर्दछ । यस अध्ययन गर्नुको महत्वहरू :

क. अध्ययन क्षेत्रका कामी महिलाहरूमा छुवाछूतले पारेको प्रभाव थाहा पाउनु ।

ख. यो अध्ययनबाट कामी कामी महिलाहरूको अध्ययन अनुसन्धानमा चासो राख्ने स्वदेशी विदेशी अनुसन्धानकर्तालाई सहयोग हुनेछ ।

ग. कामी जातिहरूको स्वास्थ्य, शिक्षा, पेशा आदि बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिनेछ ।

घ. नीतिगत व्यवस्था र शैक्षिक महत्व बारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिने छ ।

अध्याय दुई

सम्बन्धित साहित्यको अध्ययन

२.१ कामी

“कामी” नेपालको पहाडिया कामी समुदाय मध्येको एक प्रमुख कामी जाति हो । यी कामी जाति नेपालको पहाडि भेगमा पूर्व देखि पश्चिम सम्म रहेका छन् । सुरू-सुरूमा ग्रामीण क्षेत्रहरूको पेशागत आवश्यकता पूरा गर्ने हिसाबले प्राय सबै गाउँहरूमा सीमित संख्यामा कामीहरूलाई पनि राखिने गरिन्थ्यो । हाल बढ्दो औद्योगिकरण, शहरीकरण, अत्याधिक जनसंख्याको वृद्धि, अत्याधिक श्रम शोषण, कम परिश्रमिक, छुवाछूत तथा सामाजिक भेदभाव र उनीहरूको परम्परागत पेशाको बालिघरे प्रथाबाट मात्र उनीहरूलाई आफ्नो दैनिक आवश्यकता पूरा गर्न पनि मुस्किल पर्दै गएका कारणले कामीहरूको सहर तथा तराईतिर वसाई सर्ने क्रम पनि बढ्दो छ (शर्मा, २०५७)।

नेपाली वृहत शब्दकोष अनुसार ‘कामी’ भनेको मनमा कुनै कामना भएको कुनै काम कुराको चाहना गर्ने, वा फलामको काम गर्ने एक जाति ‘लोहार’ लोहकार भनिएको छ । त्यसैगरी सुरक्षाको लागि आवश्यक पर्ने हात हतियार मानिसहरूलाई बाच्न अति आवश्यक पर्ने अन्न उत्पादन गर्ने, चाहिने औजार आदि तयार गर्ने समुहलाई विश्वकर्म तथा कामी भन्ने गरिएको छ । विश्वकर्मालाई सिर्जनशिल, विकास निर्माणका प्रमुख देवताका रूपमा हिन्दु सांस्कृतिले मान्यता प्रदान गरेको छ । (सापकोटा, २०५७:७८) ।

यी कामी जातिले हिन्दु समुदायका अन्य जात जातिहरूले जस्तै धार्मिक संस्कार, कर्म, चालचलन तथा चाडपर्व मान्दछन् । यिनीहरूले प्रदान गर्ने सिपमूलक सेवाको हिसाबले अरू जातिलाई नभै पनि हुदैन । तैपनि यी कामी जातिलाई सामाजिक रूपले निकै अपहेलित हेयको दृष्टिले छुवाछूत गरिने सार्वजनिक स्थल जस्तै: मठ मन्दिरमा प्रवेश गर्न नदिने जस्ता कठोर सामाजिक भेदभाव गरेको पाइन्छ । कामी जातिलाई शुद्र जातिको रूपमा हेरि मनुस्मृतिबाट शोशित हिन्दु धर्मका वर्णाक्रम व्यवस्थाको कारण यि कामी कामी जातिलाई विभिन्न आर्थिक, धार्मिक तथा शैक्षिक तथा राजनैतिक अवसरहरूबाट बञ्चित गराइएका कारणले यिनीहरू विकासको मूल प्रवाहबाट हरेक पक्षमा पछि परेका छन् (नेपाली, २०५७) ।

२.२ साहित्यको पूनरावलोकन

हिन्दु वर्ण व्यवस्था अनुसार अछुत, पानी नचले जातको रूपमा लिइने यी कामी समुदायलाई पेशागत जातको रूपमा पनि लिइन्छ, यिनीहरूले कथित माथिल्लो जातका मानिसहरूलाई छोएमा पानीले छिटो लिइ चोखिने चलन छ । कामीहरूलाई अरू जात सहर छन् भित्र पस्न नदिने, छोएको, पकाएको नखाने, सार्वजनिक स्थल मन्दिर भित्र पस्न नदिने जस्ता चलन नेपाली हिन्दु समाजमा अझै विद्यमान छन् (Cox, 1994) ।

शुद्र अछुत जातिहरू कामी, दमै, सार्की, गाइने चमार, पोडे जस्ता विभिन्न शब्दहरूबाट चिनिन्छन् । यसरी हिन्दु वर्णाश्रम व्यवस्था अनुसार सबैभन्दा तल्लो दर्जा दिएको शुद्रलाई हाल विश्वव्यापी रूपमा स्वीकारिएको संयुक्त नाम हो 'कामी' । यसलाई नेपाल र भारतमा लिने गरिन्छ । कामीको मूल शब्द 'हिब्रु' भाषाको 'दल' बाट लिएको हो । जसको अर्थ हुन्छ 'दर्वाइएको' फुटाईएको (विश्वकर्माको, २०५४ : ११) ।

वर्णभेदको आधार रंग, जात र श्रमलाई बनाइएको पाइन्छ । समय निश्चित गरेर भन्न नसकिए पनि सभ्यताका विभिन्न कालखण्डहरूमा छुवाछूत र जाति विभेद प्रथा घृणित रूपमा जटिल बन्दै आएकोमा वर्तमान समयमा जोडदार आवाज उठाउँदै आएको छ । (वि.के., तथा अन्य, २०६३) ।

वेद, पुराण, गीता, रामायण, चाणक्य नीति र मनुस्मृतिलाई आफ्नो धार्मिक ग्रन्थ मान्ने नेपालका कट्टर हिन्दु पण्डितहरूले राज्य संचालनको क्रममा कानूनको अभावमा राजालाई सल्लाह दिने हुनाले कामीको जीवन पशु सरह कष्टकर बनाइदिए । धार्मिक ग्रन्थको आधारमा नेपाली समाजमा शिर उठाइरहेको जाति प्रथालाई ब्यूँताएर अझ बलियो विकसित हुन सहयोग गर्ने राजा जयस्थिति मल्ल हुन् । उनले ब्राम्हणहरूलाई राज्य संचालनको घोषणा पत्र तयार गर्न लगाई त्यसलाई लालमोहर लगाएर मान्यता प्रदान गरेपछि कामीको जीवन भन कष्टकर बन्न पुग्यो (विश्वकर्मा, अन्य, २०६३) ।

नेपालमा जातिय भेदभावको सुरुवात राजा जयस्थिति मल्लले चौधौं शताब्दीमा काठमाण्डौं उपत्यकाको नेवार समाजको पूनसंरचना गरेपछि सुरु भएको हो । निम्त्याइएको पाँच जना ब्राम्हण विशेषज्ञहरूको राय सल्लाह अनुसार नेवार समाजलाई पेशा अर्थात श्रमको विभाजनका आधारमा ६४ जातमा बाँड्ने काम भएको थियो । पछि भारतको जातिय

भेदभावको बहूदो प्रभावले गर्दा जातिय भेदभाव बढेर पोडे, च्यामे, कुसुले, कसाई जस्ताहरूलाई कथित तल्लो जातको व्यवहार गर्न थालियो । १०४ वर्ष लामो जहाँनिया राणा शाषकका प्रवर्तक जंग बहादुर राणाले वि.सं. १९१० मा जारी गरेको मुलुकी ऐन द्वारा नेपालका आदिवासी जनजाति र मुसलमान लगायतका सबै जात जातिलाई चार वर्णको ढाँचामा निम्न बमोजिमको चार श्रेणीको जात व्यवस्थामा विभाजन गर्ने काम भयो ।

१. तागाधारी वा द्विजवर्ण: उपाध्याय बाहुन, पूर्विया, कुमाई, राजपुत, जैसी, क्षेत्री ।
२. मतवाली: नमासिने, मासिने ।
३. पानी नचल्ने, छोइछिटो नहाल्नुपर्ने : मुसलमान, मधेशका तली, कसाई, कुसुले, धोवी, कुलु, म्लेच्छ र चुडारा ।
४. पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्नुपर्ने : सार्की, कामी, सुनार, चुनारा, हुड्के, दमाई, गाइने, बडिभाड, पोडे र च्यामखलक ।

चार वर्ण, जन्मको आधारमा जातको हैसियतको निर्धारण, उचनिच, चार वर्ण, जन्मको आधारमा जातको आधारमा श्रमको विभाजन जात व्यवस्थाका मुख्य विशेषताहरू हुन् (भट्टचन, २०६५) ।

समाजशास्त्री म्याक्स वेबरका अनुसार सम्मान र सुविधामा तथा वर्ग आर्थिक व्यवस्थामा आधारीत हुन्छ । वर्ण चार किसिमको छ : ब्राह्मण, क्षेत्रिय, वैश्य र शुद्र । कामी अध्ययता याम बहादुर किसानले भारतीय उपमहाद्वीपमा वर्ण व्यवस्था जन्मनुका नौ वटा सिद्धान्तहरू उल्लेख गरेका छन् ।

२००७ साल भन्दा अगाडि नेपालमा कामी समुदायको बारेमा खासै अध्ययन, अनुसन्धान तथा प्रकाशन भएको देखिदैन । २००७ सालपछि २०४६ साल सम्म नगण्य मात्रामा भएको देखिन्छ । २०४६ सालको प्रजातन्त्रको प्रकाशनमा तिब्रता हुदै आएको छ । स्वयं कामी समुदायको सक्रियतामा र विभिन्न गैर सरकारी संघ संस्थाको तर्फबाट कामीहरूको विभिन्न सवालहरूमा अध्ययन, अनुसन्धान भै लेख, रचना, प्रतिवेदन, पत्र पत्रिका प्रकाशन भएको पाइन्छ (ओझा २०५८) ।

महाभारत/शान्तिपर्व (१०६/३०) मा उल्लेख भए अनुसार मानिस मानिस बिच भेदभाव र असमानताको व्यवहार थिएन । लिग पूराणका अनुसार त्रेता युगमा वर्णाश्रम

व्यवस्था दक्षिण भारतबाट सुरू हुन गयो । उत्तर वैदिक कालमा पूषा नामका ऋषि शुद्र भएपनि अन्य ऋषि सरह समान सम्मान र कदर थियो । द्वापर युगमा कृष्णले पनि गीतामा विद्या मै छ, महाशक्ति कर्ममै छ, सुपूजन भनेर कर्म वादमा बढी विश्वास दिलाएका छन् । पुराण कालमा आएर जातको आधार आचरणलाई देखाइएको छ । यदि खराब आचरण छ भने ब्राम्हण पनि शुद्रको दर्जामा पर्दछ । र मनुस्मृतिले शुद्र त जातिलाई अपमानित गर्न पुगेको छ (जनउत्थान प्रतिष्ठान, २०६३ : १)

हिन्दु वंशानुक्रममा सबै भन्दा तल्लो दर्जा पाएको शुद्र जसलाई हाल कामी भन्न थालिएको छ । तिनिहरूलाई कयौं पिढीदेखि अछूत मानि सामाजिक फाइदाबाट बञ्चित राखिएको थियो । तसर्थ अहिलेको सन्दर्भलाई हेर्दा कामी भन्नाले वि.सं. २०२० भन्दा पहिले कानुन त पानी नचल्ने जातमा दरिएका शैक्षिक एवं राजनैतिक आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, वैचारिक रूपले पछाडि परेका, समाजको सबभन्दा तल्लो स्तरमा बस्ने सबैबाट हेला गरिएका, आफ्नो अमान्य र उत्पीडनलाई चुपचाप सहेर बसेका, विश्वभर चलिरहेको स्वतन्त्रता र समानताको जागरण र चेतनाबाट पर रहेका कुनै प्रकारका सहयोग नपाएका, सामाजिक आन्दोलन प्रति वेखबर रहेका वर्गलाई जनाउँछ (भा, २०५७) ।

सामाजिक, आर्थिक तथा धार्मिक रूपबाट शोषित तथा उत्पीडित कामी समुदायको कुनै महिला वा पुरुषले कुनै गैर कामी महिला वा पुरुषसँग विवाह गरी र उनीहरूबाट जन्मेको सन्तानलाई अछूत तथा कामी नै बनाउने सामाजिक परिवारले पनि यस अवस्था सृजना भएको हो । यसरी सृजना भएको जातलाई शासक तथा भद्र भलादमी र ठूला वडाहरूको आफ्नो मन परेमा उक्त जातिलाई माथी लाने र मन नपरेमा जात घटाई राखिदिने चलन पनि हाम्रो नेपाली समाजमा विद्यमान रहेको छ । (वि.क. २०५४ : २६) ।

हिन्दु धर्म अनुसारको सांस्कृतिक नियममा चल्दै, पालना गर्दै आफ्नो संस्कार चलाउँदै आएका कामी समुदायहरू विच पनि ठूलो सानो जात भन्ने छोई छिटोको भेदभाव जस्ता कुप्रथा निकै बढि विद्यमान रहेको छ । जसले गर्दा कामी/अछूत समुदायहरूलाई अगाडि बढ्न अझै थप समस्या परेको छ (शर्मा, २०५७) जन्म, मृत्यु, विवाह हिन्दु धर्मको संस्कार अनुसार गर्ने यी कामीहरूको थर, गोत्र कथित ठूला जात ब्राह्मण, क्षेत्रिका थर, गोत्रसँग मिल्ने गरेको पाइन्छ । कुनै समुदायमा बस्याल थर भएको ब्राह्मण हुन्छन् भने कतै कुनै समुदायमा बस्याल थरको सार्की पनि पाइन्छ । त्यसै गरी खाती भएको क्षेत्री पनि हुन्छन्

भने, कामी पनि हुन्छन् । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि कामीहरू विभिन्न कारणले गर्दा कथित माथिल्लो जातबाट कथित अछूत । कामी जातमा भारिएका हुन् (कामी सेवा संघ, कामी महिला संघ, १९९४) ।

कामीको प्रति व्यक्ति आय ३९.६ डलर मात्र छ । जबकी राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिव्यक्ति आय भण्डै ७०० डलर छ । सम्पूर्ण खेति योग्य जमिनमा १ प्रतिशत मात्र कामीको स्वामित्वमा छ । कूल कामीमा १०.७ प्रतिशत मात्र साक्षर छन् । राजनैतिक पहुँच अति नगन्य मात्रामा छ । नीति निर्माण कर्ताहरूमा कामी प्रतिनिधि प्राय सुन्य नै छ (नेपाली, २०५७) ।

कुनै पनि मानिस जन्मै देखि यो जात ऊ जात भनेर जन्मिएको हुँदैन । वास्तवमा जात उसको कर्मको आधारमा निर्धारण हुन्छ । त्यसैले भन्दछन् कि “जन्मना जायते शुद्र कर्मणा द्विज उजयते” अर्थात् मानिस जन्मदा शुद्रको रूपमा जन्मन्छन् उसको कर्मको आधारले नै जात कहलाउँछ । जन्मसिद्ध कोही पनि ब्राह्मण हुँदैनन् । उसको साधना र संस्कारले मानिसहरू ब्राह्मण कहलाउँछन् । ब्राह्मण भएर पनि उसले निच, घृणित कार्य गर्दछ भने उसलाई ब्राह्मण भन्न मिल्दैन (भट्टराई, २०५७) ।

शुद्रहरूलाई गरिने सामाजिक भेदभाव पनि ठाउँ र समुदाय अनुसार फरक-फरक पाइएको छ । कहीं त्यही समुदायलाई छुत मानि व्यवहार गरिएको छ भने कहीं त्यही समुदायलाई अछूत पनि मानिएको छ । जस्तो कि वैतडी जिल्लामा कुमाललाई पनि अछूतको रूपमा व्यवहार गरिन्छ । अन्यत्र छुतको रूपमा हेरेको पाइन्छ । त्यसै गरि कपाली र कसाइलाई काठमाण्डौं उपत्यका भित्र अछूतको रूपमा लिइएको छ भने उपत्यका बाहिर यिनीहरूलाई छुतको रूपमा लिइन्छ । यी कुरा समाज अनुसार रहेको छ (विश्वकर्मा, २०५४) ।

राष्ट्रिय कामी आयोगले पहाडका पाँच र मधेशका सत्र कामी जातहरूको पहिचान गरेको छ । कामीका जातहरूमा सबैभन्दा कम थरहरू कोरी जातीय समुदायको र सबैभन्दा धेरै थरहरू दमाई जाती समुदायमा छन् । कामी र गैरकामी तथा कामी कामी बिच हुने जातिय भेदभाव मध्ये कामी बीच हुने भेदभाव बढी जटिल छ । कामी आन्दोलनकर्मीहरू कामीहरूको जनसंख्या नेपालको कूल जनसंख्याको एक चौथाई रहेको दाबी गर्दछन् तर वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार कामीहरूको जनसंख्या १९ प्रतिशत मात्र छ । एक

लाख भन्दा बढी जनसंख्या भएको पाँच कामी जातिय समुदायहरु पहाडका कामी र दमाई तथा तराईका चमार/हरिजन/राम, मुसहर, दुसाध/पासवान/पासी हुन । जनगणना अनुसार कामी नेपालका पचहत्तरै जिल्लामा बसोबास गर्ने एक मात्र कामी जातिय समुदाय हो (भट्टचन, २०६५) ।

नेपालमा यी पानी नचल्ने, अछुत भनि विभिन्न सामाजिक भेदभाव गरिने, अवसरबाट बञ्चित भएका, हेयको दृष्टिकोणले हेरिने कामी जातिहरू ५० वटा भन्दा बढि छन् । यी कामी जातिहरू ठाउँ अनुसार अलग-अलग समुदायमा रहेको पाइन्छ । यि कामी समुदायलाई तराई कामी पहाडि कामी समुदाय, हिमाली कामी समुदाय र नेवार कामी समुदाय गरि ४ कामी समुदायमा विभाजन गरेको पाइन्छ (ईन्सेक: १९९२) ।

तराई दलित समुदाय अर्न्तगत निम्न जातिहरू पर्दछन् : अधोरी, करोरी, किच्चक, खातै, चमार, चिडीमार, जूडिहार, भौंगड, भांगर, खरुवा, बकला, बुजिरा, वेखे, डोम, तत्मा, ताती, तुरी, दुसाध, धूनिया, धोवी, नट, यमरिया, पासवान, वातर, भिल्ल, भूइया, भिरशिकार मुण्डा, मुसहर, रचवार, शरभेण, शाइ, सतार, हलखोर आदि ।

नेवारी कामी समुदायमा :- कसाइ, कुसुले, च्चामे, पोडे, धोवी पर्दछन् ।

पहाडि तथा हिमालीमा :- कामी, दमै, हुडके, गाइने, वादी, डोले, आदि रहेका छन् (ईन्सेक, १९९२) ।

सामान्य रूपमा पहाडि क्षेत्रका कामी भन्नाले दमै, कामी, सार्कीलाई लिइन्छ । यिनीहरू नेपालको पहाडी भागमा पूर्व देखि पश्चिम सम्म रहेका छन् ।

यिनीहरूको आर्थिक स्थिति बिग्रदो छ । आफ्नो परम्परागत पेशाबाट गुजरा चलाउन धौ-धौ परिरहेको कारणले अरू पेशाहरूमा लाग्न बाध्य भएका छन् (शर्मा, २०५७) । तैपनि यि समुदायहरू आफूले गर्दै आएको पेशाबाट ग्रामिण समुदायलाई सेवा प्रदान गरिरहेका छन् ।

२.३ सैद्धान्तिक दृष्टिकोण

विश्वव्यापी रूपमा लैङ्गिक असमानता भएको पाइन्छ । जेन्डर भन्नासाथ सामाजिक सांस्कृतिक रूपले निर्माण भएको अवधारणा हो र हरेक समाजमा महिला पुरुषले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका फरक-फरक निर्धारण गरिएको हुन्छ । समाजद्वारा निर्मित सामाजिक लिङ्ग जन्मजात विभेद भएर आएको होइन महिलालाई अधिनस्थ गराउने पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाको सोच हो (भासिन, २००२) ।

महिलावादी आन्दोलनको इतिहास धेरै लामो नभए पनि सन् १९७० देखि मात्र यो एउटा सामाजिक मुद्दाको रूपमा देखा पर्‍यो । सन् १९७० पछि यस विषयमा प्रशस्त आवधिक खोज अनुशन्धान भएको पाइन्छ । Gender भनेको कुनै जैविकिय अवधारणा नभै केवल नारीवादी सोच र एकै तहबाट बढि प्रभावित आदर्श हो । यो सोच र धारणा आमूल परिवर्तनकारी सोचबाट सन् १९६० मा विकसित भएको हो (Keller : 1996) ।

कामी महिलाका विषयमा कुरा गर्दा सिङ्गो महिला आन्दोलन र सिङ्गो कामी आन्दोलनले यसलाई सम्बोधन गर्न सकेको देखिदैन । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा कामी महिला अन्य महिला भन्दा अत्यन्त तल्लो स्तरमा छन् भन्ने जातिय छुवाछूत जस्तो कुसंस्कारको मारमा सबैभन्दा बढी कामी महिला नै परेको पाइन्छ । यसरी जातिय छुवाछूत र लैङ्गिक विभेदको दोहोरो शोषणमा परेका कामी महिलाहरु माथि समाजमा तेस्रो दर्जाका नागरिकको रूपमा व्यवहार गरिन्छ (कामी महिला संघ: २०६७) ।

१९८० सम्मका नारीवादी सिद्धान्तमा महिला र पुरुष बीचमा विभेद सामाजिक संरचनामा भएको असमानता, परिवारको संरचना र वगैरु रूपमा गरिएको दमनको उपज मानिएको थियो । १९८० पछि लैङ्गिक अध्ययन सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता अनुसार फरक हुने गर्दछ । समाजमा ब्याप्त रहेको जाति जनजाति समाजमा सिर्जित वस्तुहरु र सेवाको फरकपन हुने गर्दछ । यस्तो तत्वहरुले लैङ्गिक स्तरीकरण सँग अन्तरक्रिया गर्ने गर्दछन् । त्यसैले संसारको सबै भाग र सबै संस्कृतिका महिलाहरु माथि हुने दमनको यथार्थ चित्रण एकै स्वरूपमा गर्न संभव छैन भन्ने सिद्धान्त तेस्रो धारको रूपमा जन्म भयो जून अहिलेको लैङ्गिक विश्लेषणको सान्दर्भिक सिद्धान्तको रूपमा रहेको छ (Keller : 1996) ।

पुरुष प्रधान सामाजिक संरचनाबाट सबै समुदाय समाजका महिला पीडित छन् तर नेपालको सन्दर्भमा महिला बीच पनि सामाजिक रूपमा स्तरीकरण रहेको छ सबै महिलाको स्तर एकरूपता छैन । यसलाई पनि अध्ययन गर्न जरूरी छ । जस्तै : ग्रामिण र शहरी महिला, शिक्षित र अशिक्षित महिला धनी र गरिब महिला, जाति, जनजाति बीचको महिलाको छुट्टाछुट्टै स्तर रहेको छ । उपल्लो जात र धनाढ्य परिवारका महिलाहरूको पहुँच राजनैतिक शक्ति, अर्थतन्त्र तथा अन्य सामाजिक सुविधाका क्षेत्रमा ग्रामिण र गरिब महिलाका तुलनामा उच्च रहेको छ । वगिय विभाजन अनुसार धनि महिलाहरू भन्दा ग्रामीण गरिब महिला, बढि अधिनस्थ र दबिएका छन् । शहरी क्षेत्रका धनि र पहुँच भएका महिलाहरूले राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संस्थामा राम्रो पदमा काम गरेका छन् । आम जनताको भन्दा यिनीहरूको सम्पूर्ण अवस्था माथी छ (पोखेल : २००१) ।

यस अनुसन्धानबाट पनि थाहा हुन आउँछ कि कामी महिलाहरू कामी भएर नै सामाजिक आर्थिक स्तर बृद्धि हुन सकिरहेको छैन र उच्च जातका महिलासँग प्रतिस्पर्धा गर्ने हैसियत छैन । कामी महिला परिवार भित्र रहन बाध्य छन् । आर्थिक पहुँच छैन निर्णय प्रक्रियामा समान सहभागीता छैन र हरेक क्षेत्रमा पितृसत्ताले हस्तक्षेप गरेको छ भनि सामाजिक संरचनालाई एकात्मक रूपले अध्ययन गरिएको छ भन्दै उनले अगाडी भनेकी छिन्, नेपाली समाजमा विविधता छ यहाँ विभिन्न जात-जाति वर्ग, धर्म, अनुसार महिलाको भूमिका फरक छ । यसमा हाम्रो जातिय विविधता अनुसार अन्धविश्वासले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसैले सबैलाई एकरूपतामा राखी सामान्यीकरण गर्नु हुँदैन । जस्तै : उदाहरणको लागि हिमाली क्षेत्रका उद्यमशील शेर्पा महिला मध्यम वर्गीय पहाडी ब्राह्मण महिला बीचको लैङ्गिक सम्बन्ध फरक छ किनकी हिन्दु मान्यता अनुसार बाहुन महिलालाई प्रजनन शुद्धता र घर बाहिर घुमफिर गर्ने स्वतन्त्रता बन्देज लगाइएको हुन्छ भने शेर्पा महिला बजारमुखी अर्थतन्त्रमा सक्रिय भएर लागेका हुन्छन् (Tamang, 1999:39) ।

कमला भासिनले लैङ्गिक सम्बन्धलाई धर्म, जाति र वर्गले असर पारेको हुन्छ भन्छिन् । उनका अनुसार उच्च जात निम्न जातका महिलाहरूको बीचमा तिनीहरूको सामाजिक गतिशिलता एवं स्वतन्त्रतामा फरक रहेको हुन्छ । उच्च जातका महिलालाई रक्त शुद्धि वा जातिय शुद्धिका निम्ति पुरुष वर्गहरूबाट बढि शोषित वा नियन्त्रित गरिएको हुन्छ भने तल्लो जातमा यस प्रकारको बन्देज कम भएको हुन्छ । सबै समाजमा महिला पुरुषको

अधिनस्थ हुँदैन् । लैङ्गिक अन्तर सम्बन्धलाई प्रभावित पार्ने तत्वमा सामाजिक तथा आर्थिक तत्व पनि पर्दछ (भासिन, २००१) ।

यसप्रकारको, निष्कर्ष अनुसन्धानकर्ताले यस शोध अध्ययनको क्रममा मिल्नु गा.वि.स का कामी महिलाको अध्ययनबाट पनि प्राप्त गरेको छ ।

२.४ नेपालमा महिलाको अवस्था सम्बन्धी पूर्व अध्ययनको समिक्षा

कुनै पनि समाजको प्रगतिको मापदण्ड नारीलाई मानिन्छ । समाजमा महिलाले भन्दा अलिकति पनि बढि सुख सुविधाको अधिकार पुरुषले उपभोग गर्दछ भने त्यस समाजलाई प्रगतिशिल र विकसित भन्न मिल्दैन । महिलाहरू परिवारका प्रमुख आधार स्तम्भ हुन् र परिवार समुदायको आधारशिला हो भने समुदाय एउटा राष्ट्र कै आधार हो । त्यसैले महिलालाई समान र राष्ट्रका वास्तविक, कर्णधार हुन् भन्न सकिन्छ । महिलाको सन्दर्भमा एंगेल्स : २०५६, को भनाइ छ, “सर्वप्रथम सभ्यताको विऊ रोप्ने आइमाईहरू नै हुन् । तिनीहरूले पुरुषहरूलाई घुमन्ते जीवनबाट स्थिर जीवनमा ल्याई प्रतिष्ठापित गरे” ।

हिन्दु नारीहरूको अवस्था पतन हुनुमा ब्राम्हणवाद नै मुख्य कारण मानिएको छ । मनुद्वारा पतिलाई गुरु र देवतातूल्य भनी नामाकरण गरिएपछि पतिको सेवा गर्नु नै धर्म हो, स्वर्ग जान पतिको पूजा गर्नुपर्छ भन्दै हिन्दु धर्मलाई व्याख्या गरियो ब्राम्हणवादलाई प्रशय दिदै जाँदा महिलाहरू आफ्नो भरणपोषणको लागि पुरुष प्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने बाध्यताको शुरूवात भयो साथै पारीवारिक परिवेश, धार्मिक, सामाजिक, सामुदायिक यावत कार्यहरूमा पुरुषले प्रतिनिधित्व गर्न थाले र घरमूली पनि पुरुष नै हुने गर्दथे । यसबाट पनि नारीको अवस्थाको यथार्थता स्पष्ट हुन्छ फेरि आर्य पूर्खाहरूको संस्कृति पितृसत्तात्मक थियो । तिनै आर्यहरूको भारत वर्षमा प्रवेशपछि नारीहरूको सामाजिक स्थितिमा आँच आउन प्रारम्भ भयो र पितृसत्तात्मक परिवारको शुरूवातलाई निरन्तरता र बलियो बनाइयो (वराल, २०५०) ।

महिला र पुरुषबीच भेदभाव परिवारभित्रबाट शुरू हुन्छ । महिलालाई निर्णय प्रक्रियामा सामेल गराइदैन र समाजमा प्राप्त हुने मौकाहरू र उपलब्धीहरू माथि पुरुषहरूद्वारा एकाधिकार जनाइएको छ । कुनै पनि महिलाको सामाजिक, सांस्कृतिक एवं

राजनीतिक क्रियाकलापहरूमा हुने सहभागिता उनका श्रीमान् । बाबु आमा । पुरुष नातेदारको प्रकृतिमा भर पर्छ (राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०६०) ।

नेपालमा सन् १९९० पछि महिला र पुरुष बीचको लैङ्गिक सम्बन्ध एक प्रमुख मुद्दाको रूपमा देखा पर्‍यो । यस किसिमको लैङ्गिक सम्बन्धका विषयमा विभिन्न समुदाय जस्तै : यस विषयका विद्वान राजनीतिक, आम जनता र नीति निर्माण समेतको ध्यानाकर्षण भएको छ । सामाजिक र सांस्कृतिक रूपमा स्वीकार गरिएको व्यवहार र सम्बन्धलाई सामाजिक लिङ्ग (Gender) को रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ । यस किसिमका सामाजिक व्यवहार र सम्बन्धहरू त्यहाँको सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, आर्थिक तथा धार्मिक धरातल तथा परिधिमा आधारीत रहेको हुन्छ र कतिपय परम्परागत समाजमा शहरी तथा औद्योगिक समाजमा भन्दा लैङ्गिक भूमिका बढि कठोर हुन्छ । लैङ्गिक भूमिका वर्ग, जाति र जनजाति समुहबीच फरक-फरक पाइन्छ (पोखरेल, २००१) ।

नेपालका दलित महिलाहरू विभेदीत छन् । कामी भएका कारणले, त्यसपछि महिला भएका कारणले जसरी आम कामीहरू छुवाछूतको व्यवहारबाट पीडित छन् त्यसरी नै कामी महिलाहरू पनि स्वतः पीडित हुने नै भए । कामी भित्र पनि महिला भएका र नेपाली समाज पितृसत्तमत्मक भएका कारणले उनीहरू पीडित छन् । जसरी मुलधारका महिला अन्य आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक हिसाबले पीडित छन् । त्यसै गरी कामी महिलाहरू भन हुनेनै भए । यसरी नेपालका कामी महिला ले तिन तिरबाट उत्पीडन खानु पर्दा उनीहरूको स्थिति के होला जो कोहीले अनुमान लगाउन सक्छ । कामी पुरुष कामी भएकै कारणले पीडित हुनुपरेको छ भने कामी महिला लैङ्गिक कारणले भन पीडित हुन परेको छ । यी तिन प्रकारका वृहत उत्पीडन बाटै उब्जीएका धेरै समस्याहरू नेपाली कामी महिलाले भोग्नु परेको छ त्यसलाई सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समस्याहरूको सेरोफेरो मै हेर्नु पर्ने हुन्छ (विश्वकर्मा :२०६३) ।

पिउने पानीको स्रोत (धारा,कुवा,ईनार) विद्यालय हाताभित्रको पिउने पानी प्रयोग गर्न, गोरेटो बाटोघाटोमा हिड्न, विद्यालयमा भर्ना हुन, कक्षाकोठा भित्र बस्ने सीट, सामुदायिक भवन प्रयोग गर्न जस्ता साभा स्रोतहरूमा कामीहरूलाई पहुच अस्वीकार वा निषेध गरिएको हुन्छ । लैङ्गिक विभेदका दृष्टिले पानी भर्न जाने, लुगा धुन जाने जस्ता घरायसी कामहरू कामी महिलाको जिम्मा पर्ने भएकोले र गाँउघरमा एकाविहानै देखी पानी

पधेरा, धारा, कुवा, ट्युबेल आदी जस्ता पानीका स्रोतहरुमा पानी लिन जानुपर्दा जातीय छुवाछूतका कारण गैरकामी महिलाहरुले कामी महिलाहरु संगै र कामी महिलाहरु मध्येमा माथिल्ला जातकाले तल्ला जातका महिलाहरु बीच दैनिक जसो भैँभगडा गर्ने गर्दछन् (कामी महिला संघ, २०६२) ।

कामी माथि हुने छुवाछूत भेदभाव र अपमानको प्रकोप सबैभन्दा बढी कामी महिलाले भोग्नु परेको छ । कामी पुरुषले गैर कामीसंग विवाह हुदा कामी महिलाले गैर कामीसंग विवाह गर्दा सयौ गुणा बढी हिंसा र अत्याचारको सिकार हुनपर्दछ (कामी महिला संघ, २०६४) ।

छुवाछूतका कारण कामी महिलाहरु भन्ने बढी सिमान्तकृत बनाईएका छन् जसले गर्दा विभिन्न प्रकारका हिंसा शोषण र जोखीमहरु खप्न बाध्य छन् (कामी महिला संघ, २०६४) ।

अध्याय - तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौटको औचित्य

कामी जातिहरू नेपाल अधिराज्य भरी छरिएर बसेका छन् । यस अध्ययनको क्षेत्र तनहुं जिल्लाको मिर्लुङ गा वि स लाई छानिएको छ । यस गा.वि.स को वार्ड नं. ६ मा कामी जातिको वस्ती भएकोले यस वडा मा अध्ययन सिमित गरिएको छ । यस गा.वि.स लाई नै अध्ययन क्षेत्र छनौट गर्नका कारण निम्नानुसार छन् ।

- क) यस तनहुं जिल्लाको मिर्लुङ गा वि स का कामी जातिको वसोवास धेरै भएकोले ।
- ख) यस अध्ययन क्षेत्र शोधकर्ताको जानकारीको क्षेत्र भएकोले ।
- ग) हाल सम्म पनि यस क्षेत्रमा छुवाछूत भए नभएको जानकारी थाहा पाउन ।

३.२ अध्ययनको ढाँचा

यस शोध पत्रका लागि वर्णानात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । अन्वेषणात्मक विधिद्वारा यी जातिको विभिन्न परिवर्तन र त्यसको प्रभावको वारेमा अन्वेषण गरिएको छ । वर्णानात्मक अध्ययन विधिबाट कामी महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको वारेमा वर्णन गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको श्रोत

यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय श्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक श्रोत अर्न्तगत अन्तर्वार्ताबाट अध्ययनको लागि चाहिने आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । द्वितीय श्रोत अर्न्तगत केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त तथ्यांक गा.वि.स बाट प्राप्त तथ्याङ्क अभिलेखलाई लिइएको छ । लेखकहरूले लेखेका पूर्व प्रकाशित पुस्तकको आधारमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

३.४ अध्ययनको इकाई र नमूना छनौट

मिर्लुङ गा.वि.स. को वडा नं ६ मा बसोबास गर्ने कामी विवाहित महिला यस अध्ययनको इकाई हो । वि.स. २०७२ सालमा मिर्लुङ गा वि स ले लिएको घर परिवार सर्वेक्षणको रिपोर्ट अनुसार यस गा.वि.स मा कामी जातीका घरधुरी संख्या ७५ रहेको छ । मिर्लुङ गा वि स मा जनसंख्या ६५४ रहेको छ । यस गा.वि.स.मा ९ वटा वाडहरू मध्ये वाड नं ६ मा कामीहरूको जनसंख्या वा समूह धेरै भएकोले यस वडामा बसोबास गर्ने सबै ४१ घरधुरी जनगणना विधिद्वारा महिलालाई यस अध्ययनको उत्तरदाताको रूपमा छानिएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलन विधि

यस शोधको क्रममा प्राथमिक श्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू संकलन गर्न निम्न प्रविधिहरू प्रयोग गरिएका छन् जसलाई क्रमबद्ध रूपमा तल वर्णन गरिएको छ ।

३.५.१ अवलोकन

मिर्लुङ गा वि स का कामी महिलाको सामाजिक, आर्थिक गतिविधिहरूको बारेमा अनुभव गरी प्रत्यक्ष रूपमा उनीहरूले जीवन पद्धति बुझ्नका लागि यो पद्धति अपनाइएको थियो । यस क्रममा कामी जातिको घरको संरचना, बसोबासको स्थिति (Social setting) सामाजिक क्षेत्रमा उनीहरूको भूमिका, घरको प्रकृति कस्तो छ ? त्यसमा छुवाछूतले पारेको प्रभावको बारेमा ठोस तथ्य कुरा पत्ता लगाउने प्रयत्न गरिएको छ । यस क्रममा उत्तरदाताहरू सँग अध्ययनमा समेटिएका कामी परिवारमा महिलाहरूको स्थान कस्तो छ । कामी समुदाय भित्र लैङ्गिक सहभागिताको अवस्था कति छ ? उनीहरूलाई अन्य जातिले हेर्ने दृष्टिकोण र माथिल्ला जातिलाई कामी महिलाले हेर्ने दृष्टिकोण विश्लेषण गर्ने र उनीहरू बीचको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अन्तरक्रियाको अवलोकन गरिएको थियो ।

३.५.२ अन्तर्वार्ता सूची

अन्तर्वार्ता सूचीको सहायताद्वारा नमूना छनौटमा परेका परिवारका प्रमुख ३५ जना विवाहित महिलाहरूसँग र परिवारका प्रमुख महिला नभेटिएकाले ६ जना विवाहित

महिलाहरूसँग उत्तर संकलन गरिएको थियो । कामी महिलाहरूको समग्र सामाजिक पक्ष, आर्थिक अवस्था तथा घरभित्र र बाहिरको कार्यलाई विभाजन गरी त्यस माथि हुने निर्णय प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता, छुवाछूत हुने स्थान छुवाछूतबाट हुने असरका बारेमा विस्तृत अनुभावनात्मक विवरण संकलन गर्न खुल्ला र बन्द प्रकृतिको प्रश्न समावेश गरी तयार पारिएको अनुसूची मार्फत अन्तर्वार्ता लिइएको छ । सरोकार व्यक्तिहरूको सामाजिक, आर्थिक पक्ष र त्यसमा छुवाछूतले पारेको प्रभावहरूको बारेमा पहिचान गर्न सघाउ पुऱ्याउन निर्माण गरिएको उक्त अनुसूचीमा पारिवारिक अन्तरक्रियात्मक अवस्था, विवाहको अवस्था, शिक्षा तथा आर्थिक क्रियाकलाप, घरेलु कामको विभाजन, कामी र गैह्र कामी बीचको सम्बन्ध आदि बारेमा अनुभूतिजन्य अभिमत संकलन गरिएको छ ।

अन्तर्वार्ताको क्रममा उत्तरदाताहरूको बनावटी जवाफ र असत्य कुरा बोलेमा छड्के परिक्षणमा पत्ता लागोस भन्ने उद्देश्यले प्रश्नहरूको श्रृंखलाबद्ध सूची उनीहरूलाई नदेखाइकन प्रसङ्ग अनुसारको बयानमा छनौट जवाफका आधारमा तथ्यहरू टिपोट गर्ने र प्रसङ्ग भन्दा बाहिरका कुरालाई उनीहरू सँगै प्रसङ्गमा जोडेर त्यसमा कसले निर्णय गर्दछ, किन ? भन्दै विषयवस्तुलाई कोट्याउँदै तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । जिज्ञासाहरू राख्ने क्रममा छड्के प्रश्न तथा प्रमाण पुष्टि गराउन पुरक प्रश्न पनि सामेल गरिएको छ, भने उनीहरूले व्यक्त गरेको उत्तर प्रति उत्तरदाताहरूको सही जवाफ हो वा होइन भन्ने कुरा जाचन प्रत्येक कुराकानीको क्रममा उनीहरूको शारीरिक हाउभाउको मनोवैज्ञानिक अवलोकन गर्दै अनुसूचीमा सांकेतिक चिनो राखेर उनीहरूको प्रस्तुतिलाई निर्वाध प्रवाह हुने अवसर दिएर तथ्य खोजिएको छ ।

३.५.३ केन्द्रित समूहसँगको छलफल

समूह केन्द्रित छलफल खास गरी कामी जातिहरूका महिलाहरू नै भएकोले उनीहरूका समस्याहरूलाई उनीहरूले कसरी बुझेका छन् । सामाजिक घटनाहरूका बारेमा अध्ययन गर्दा अन्तर्वार्ता, अनुसूची अवलोकन तरिकाबाट सूचना तथा तथ्याङ्कहरू लिएर पनि उत्तरदाताहरू सम्मिलित गराएर उनीहरूको आपसी अन्तरक्रिया अध्ययनबाट निचोडको रूपमा आएको तथ्य बढी भरपर्दो तथा विश्वासनीय र गुणस्तरीय हुने भएकोले समूहमा बहस गर्न सकिने प्रश्नहरूमा केन्द्रित रहेर एक सामुहिक छलफल गरी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सरोकार पक्षको वैयक्तिक अध्ययनसँग अन्तरक्रिया गरीसकेपछि सामाजिक

क्षेत्रका अनुभवि व्यक्तिहरूलाई भेला गरी तनहुं जिल्लाको मिल्डु गा वि स को वाड नं ६ को एक स्कूल मा १ केन्द्रित समुहसँगको छलफल गरिएको थियो । छलफलमा माओवादी द्वन्दकाल देखि दवावका कारण पनि छुवाछूत हटेको कुरा स्पष्ट पारेका थिए । चेतनाका कारण पनि वर्तमान समयमा छुवाछूत सम्बन्धि परिवर्तन भएको र मानिस - मानिस विच समान व्यवहार हुनुपर्छ भने कामको आधारमा जाति विभाजन भएको कुरा सबैलाई जानकारी भएकोले अहिले छुवाछूत यस ठाउँमा पहिले भन्दा कम भएको छ भनि समुहमा सहभागीहरूले भनेका थिए ।

३.५.४ प्रत्यक्ष सहभागि-मूलक अवलोकन

अध्ययनमा वास्तविक सूचना आओस, भनाई एकातिर र गराई एकातिर हुन सक्ने खालका सुचनाहरू पनि नछुट्नु, भन्न हिचकिचाउने वा लुकाउने र प्रक्रियागत कुराहरूका सुचना पनि नछुटोस् भनि यस अध्ययन विधि प्रयोग गरिएको थियो । यस विधिबाट कामी जातिको महिलाहरूलाई त्यस समुदायका अरू माथिल्लो जाति ठकुरी, मगरहरूले गरेको व्यवहार, चालचलन थाहा पाउने वास्तविक सुचना ल्याउन प्रयोग गरिएको थियो । साथै कामी महिला, केटाकेटी, पुरुषको सामाजिक, आर्थिक, छुवाछूत पक्षमा कस्तो भूमिका छ भनि यसबाट पनि सूचना लिइएको थियो । साथै यस विधिबाट अन्य विधिहरूबाट छुटेका, अपूरो भएका, अस्पष्ट भएका सूचनालाई स्पष्ट, पूरा गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । सार्वजनिक धारामा पनि मगर, ठकुरी, कामी सबै जाती आपसमा मिलि पानी भरेको देखिन्थ्यो । मगर र ठकुरी जातिका मानिसहरू दतिलतको घरमा आएर संगै बसि खाएका थिए र कामीहरू माथिल्लो जातिको घरमा गएर खाईसकेपछि भाँडा माभेको देखिन । दुध, दहि, घ्यू जस्ता चिजहरू माथिल्लो जाति र कामीहरू एकआपसमा किनबेच गरेको पनि देखिन्थ्यो । भोज भतेरमा पनि निमन्त्रण गरेको देखिन्थ्यो ।

३.५.५ तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण

अध्ययन अनुसन्धानको सफलता नै तथ्याङ्कहरूको समूचित विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरणमा भर पर्ने हुदा यस शोधमा कामी जातिका महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अध्ययनका लागि संकलित तथ्याङ्कको प्रवृत्तिको गुणात्मक र संख्यात्मक आधारमा विश्लेषण तथा वर्गीकरण गर्दा संख्यात्मक तथ्यांकलाई योगहरू निकाली गल्ती, हटाउनका लागि

आवश्यक उपर्युक्त तालिकाहरू बनाई तथ्यांक विश्लेषण गरिएको छ । त्यस्तै गुणात्मक तथ्यहरूको प्रस्तुति विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.५.६ अध्ययनको सीमा

यस शोधको कार्यक्षेत्र मिल्डु गा वि स को वडा ६ लाई मात्र सिमित क्षेत्रमा खोज गरी कामी महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गरिने भएकोले समग्र देश भरि कै कामी महिलाहरूको प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ । फरक भौगोलिक एवं वाह्य सामाजिक आर्थिक परिवेशका कारण यस अध्ययनबाट निस्कने निष्कर्षहरूले देशभरिका कामी महिलाहरूसँग ठ्याक्कै मेल नखाए पनि पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गरेका कामी महिलाहरूसँग भने यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरूले सिमित रूपमा भए पनि सहयोग पुऱ्याउन सक्छ ।

३.५.७ तथ्याङ्क संकलन गर्दा आइपरेका समस्याहरू

यस शोध पत्रको तथ्याङ्क संकलन गर्दा निम्न समस्याहरू देखिएका थिए ।

- शिक्षाको कमि भएको कामी समुदायका महिला उत्तर दाताहरूले सजिलै प्रश्नावलीमा सोधिएका प्रश्नहरू बुझ्न नसक्नु ।
 - कामीहरूलाई परम्परा देखि नै 'अछुत' र 'तल' पारिएको कारणले अरू जातले यिनीहरूको राम्रो पक्ष भन्दा नराम्रो पक्षलाई बढि भन्न खोज्नु ।
 - अधिकांश कामी समुदायका महिलाहरू घरेलु वुन्न जाने, वारीमा काम गर्न र टाढा पानी लिन जानु पर्ने भएकोले उनीहरू भएको ठाउँमा गई तथ्याङ्क संकलन गर्नु पऱ्यो ।
 - कामी महिलाहरूको वारेमा धेरै प्रश्न सोध्दा उक्त समुदायको अपेक्षा पनि बढेको पाइएको र बढी हाम्रो लागि कस्तो खालको सेवा सुविधा पाइन्छ भन्ने सिफारीस गर्नेहरूको संख्या पनि धेरै भेटिए ।
 - यस अध्ययनको लागि जादा र आफ्नो यस अध्ययनको ध्यय बताउँदा बताउँदै पनि संस्थाबाट केही सहयोग उपलब्ध गराउनका लागि आएको र सोधिएको होला भनि आफूहरूलाई वास्तविक अवस्था भन्दा केही खस्काएर कुरा गर्नेको संख्या पनि धेरै देखिएको थियो ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

४.१.१ परिचय

विश्व मानचित्रमा यस जिल्ला २७ डि. ३४ मिनेट, देखि २७ डि. २७ मि. सम्म उत्तरी अक्षांस र ८३ डि. १५ देखि ८४ डि. २२ मी. सम्म पूर्वी देशान्तरमा अवस्थित छ। १३७३ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल भएको जिल्लाको पूर्व पश्चिम ७० कि.मी. क्षेत्रफल भएको जिल्लाको पूर्व पश्चिम ७० कि.मी र उत्तर दक्षिण सरदर २० कि.मी. भएकोले सानै रूपमा भए पनि भण्डै नेपाल जस्तै देखिन्छ। क्षेत्रफलको हिसावले यस जिल्लाले नेपालको कुल भू-भागको ०.९३ प्रतिशत भू-भाग ओगटेको छ।

२०६८ सालको जनगणना अनुसार जिल्लाको परिवार संख्या ४९९४२ र जनसंख्या २६८५५८ मध्ये पुरुष १२५०६८ र महिला १४३४९० रहेको छ। जनसंख्या वृद्धि दर जम्मा १.२७ प्रतिशत मात्र देखिनाले देशको जनसंख्या वृद्धिदर सँग तुलना गर्दा त्यति चिन्ताजनक स्थिति देखिदैन। जनघनत्व १९६ प्रति वर्ग कि.मी छ। राजनीतिक रूपमा ६५ गाविस, १ नगरपालिका, १३ इलाका र ३ संसदीय निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजित यस जिल्लामा ६१.४४% नेपाली, ३३.९४% मगर, २.५७% नेवारी, ०.६३% कुमाल र बाँकी १.४२% अन्य भाषाभाषी छन्। धार्मिक हिसावले ८८% हिन्दु, ११.४% बौद्ध, ०.३५% मुस्लिम, ०.१५% क्रिश्चियन र बाँकी ०.१ अन्य धर्मावलम्बीहरू रहेका छन्। जिल्लाको साक्षरता दर ६५.९% रहेको छ। जसमध्ये पुरुष ७५.९% र महिला ५७.५% पर्दछ,

यस गा.वि.सको क्षेत्रफल १८.१६ स्क्वायर कि.मि रहेको छ। मिल्नुड गा वि स नमूना गा.वि.स मध्ये एक हो। यस गा.वि.समा तरकारी खेती र कफी खेति प्रशस्त मात्रामा हुने गर्दछ। यहाँ दालचिनी अदुवा, अम्रिसो आदिको खेति गर्ने गर्दछन्।

४.१.२ सामाजिक, आर्थिक स्थिति

क) जनसंख्या

मिर्लुङ गा वि स को जम्मा जनसंख्या ६२२२ जना रहेको छ । पुरुष २८६५ जना र महिलाहरूको संख्या ३३५७ जना रहेको छ । (C.B.S. २०६८, काठमाण्डौं) यस गा.वि.स को वार्ड नं. ६ मा ४१ घरसंख्या कामी जातिहरूको छन् । यस गा.वि.स को वार्ड नं. ४,५,६ वार्डहरूमा कामी जातिहरूको जनसंख्या बढि रहेको छ ।

तालिका नं. १, मिर्लुङ गा वि स भित्र पर्ने जनसंख्या विवरण

वार्ड नं.	जनसंख्या महिला	पुरुष	जम्मा
१	६४१	६३२	१२७३
२	२९०	२५९	५४९
३	४३५	३३८	७७३
४	६६४	६०६	१२७०
५	२९९	२९८	५९७
६	१०८९	१०९३	२१८२
७	३७२	३४२	७१४
८	२५३	२६३	५१९
९	२२२	२१७	४३९
जम्मा	४२८५	४०४८	८३३३

स्रोत : गा.वि.स प्रतिवेदन मिर्लुङ २०७२ ।

ख) जातजाति

मिर्लुङ गा वि स जातिय विविधता भएको गाउँ मानिन्छ । यस गा.वि.समा बाहुन क्षेत्री, दमाइ, ठकुरी, कामी, मगर, सार्की धेरैथोरै मात्रामा बसोवास गर्दछन् । गाउँको अधिकांश सुगम समथर र उत्पादनशील क्षेत्रमा अन्य जाति छन् भने साँगुरो पाखा र उत्पादन कम हुने स्थानमा कामी बस्ती रहेको छ । जातिय विविधता भएको यस गा.वि.स मा जातिगत जनसंख्या निम्न बमोजिम छ ।

तालिका नं. २, मिल्डुङ गा वि स को जातिजनजातिको जनसंख्याको विवरण

बाहुन	क्षेत्री	मगर	नेवार	कामी	दमाई	सार्की	मुस्लिम	ठकुरी	कुमाल	थारू
२२११	३८९	२०५२	१८७	३७५	१७६	४९६	१९	१०८	११७	५

स्रोत : केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०६८ काठमाडौं ।

ग) शिक्षा

प्राथमिक शिक्षा सम्म पढ्नेको ५६.४% भए पनि उच्च मा.वि पढ्ने समय सम्म १.२% मात्र रहेका छन् । पढ्नु पढाउनु पर्दछ भन्ने थाहा भएर पनि उनीहरूले प्रा.वि तहमा नै बालबालिकालाई स्कूल पढाउन छोडेका छन् शिक्षाबाट फल लामो समय पर्खनुपर्दछ । त्यसैले छाक टार्ने काम गर्नुपर्ने भएकोले शिक्षालाई भन्दा कामलाई बढि महत्व दिने गर्दछ ।

घ) यातायात र संचार

मिल्डुङ गा वि स को वार्ड नं. ६ मा सामुदायिक रेडियो रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा मोटर बाटो पुगिसकेको छ जसको फलस्वरूप यहाँका मानिसहरूको लवाई, खवाई तथा महिलाहरूको क्रियाकलापहरूमा केहि आधुनिकता आएको देखिन्छ भने यस्ता ठाउँहरूमा भएको शहरीकरणका प्रभावले कामी महिलाहरूको सामाजिक जीवन परिवर्तनको दिशातर्फ उन्मुख भैइरहेका छन् । यी समुदायका महिला पुरुष बजार क्षेत्रसँग प्राय दैनिक सम्पर्कमा रहन्छन् । यहाँका कृषकहरूमा बढि भएको दूध बेचन यहाँ डेरी पनि रहेको छ । त्यस डेरीमा विहान, बेलुका खपत भएको दुध बेच्ने गर्दछन् । यसले गर्दा उनीहरूको आर्थिक पक्ष अलि बलियो हुन मद्दत गरेको छ । संचार सुविधा मध्ये मिल्डुङ गा वि स मा रहेको संचार, साधन हुलाक, रेडियो, टेलिफोन नै हो । मिल्डुङ गा वि स को वार्ड नं. ६ स्थित श्री विद्या निकुञ्ज माध्यमिक विद्यालय नजिकै रहेको हुलाक घरले यहाँका अधिकांश मानिसहरूलाई फाइदा पुऱ्याइएको छ । तर कामी जातिका मानिसहरूले यस हुलाकबाट अत्यन्त न्यून उपयोग गर्न सकेका छन् । यसको कारण उनीहरूको समाज अशिक्षित हुनु हो । तर अहिलेका पिढीको कामी जातिका पुरुषमा रोजगार, सुन पसल, कर्मी काम आदिमा जागिर खानेको संख्या पनि वृद्धि हुँदै गएको हुनाले पढे लेखेकाले उपयोग गर्न थालेका छन् ।

ड) विद्युत

यस गा.वि.स भरि नै विद्युत सेवा पुगेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिहरूले पनि विद्युतको उपयोग गरेका छन् । उनीहरू विद्युत सेवा उपलब्ध नहुँदा सम्म मट्टितेलबाट बल्ने टुकीको प्रयोग गर्ने बताउँछन् । विद्युतको प्रयोग पछि धेरै सजिलो भएको कुरा उनीहरू बताउँछन् तनहुं जिल्लामा सरदर ५१.८% घरधुरीले मात्र विद्युत सेवा उपलब्ध गरेका छन् । (जिल्ला विकास योजना, २०६९/०७०)

च) कृषि र बन

तनहुं जिल्लाको मुख्य वनस्पतिमा साल, सिसौ, सिमल, जामून, टुनी, चाप, हरो, वरो आदि बेसी तथा चूरे क्षेत्रमा पाइन्छ भने काफल, चिलाउने, कटुस, सल्लो, लालीगुराँस जन्तुहरूमा बाघ, भालु, स्याल, चितुवा, बदेर, घोरेल, बाँदर, खरायो, मृग, फ्याउरो, दुम्सी आदि पाइन्छन् भने वन्यपक्षहरूमा डाँफे, लुइचे, कालिज, चुरेलो, काठखोलुवा, फिस्टो, तित्रो, बट्टाई, मैना, सारस, काडेभ्याकुर, कोइली, सुगा, चिल, बाज, भगेरी आदि पाइन्छ (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०६८) यस गा.वि.स मा पनि साल, हरो वरो, सिसौ जस्ता रूखहरू पाइन्छ । वन जंगलमा जथाभावी काट्न पाइदैन कामी जातिका मानिसहरू जंगल केही अवधिको लागि खुलाउदा मात्र घाँस, दाउरा, स्रोतरको लागि जंगल जाने गर्दछन् ।

झ) वित्तिय संस्थाहरू

कामी समाजलाई प्रत्यक्ष असर गर्ने उत्पीडित उत्थान विकास केन्द्र, कामी वर्ग उत्थान जिल्ला समन्वय समिति, यि संस्थाहरूले कामी जातिहरूलाई आत्मजागरण तालिम, जेण्डर सम्बन्धी तालिम महिला अधिकार तालीम, कानुनी साक्षरता तालीम नमूना तरकारी खेति तालिम आदि दिने गर्दछ । यसले पनि यहाँका कामी जातिका महिलाहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग भएको छ । आमा समुह पनि गठन गरीएको छ । यस समुहमा मासिक प्रत्येक जनाले रूपया १० जम्मा गर्दछन् । जम्मा भएको पैसा आवश्यक पर्ने व्यक्तिहरूले आफ्नो घर खर्चको लागि लाने गर्दछन् । जसबाट उनीहरूले थोरै भएपनि आर्थिक लाभ लिन सकिरहेका छन् ।

४.१.४ सेवामूलक संस्थाहरू र कामी समुदाय/समाज

क) शैक्षिक संस्थाहरू : शिक्षा एक आधारभूत सामाजिक आवश्यकता हो । शिक्षा विनाको समाज सभ्य र समुन्नत हुन सक्दैन अतः मिल्नु गा वि स मा रहेका शैक्षिक संस्थाहरू र कामी जातिका बालबालिकाहरूले पाउन सक्ने सेवाको विषयमा चर्चा गरिन्छ । मिल्नु गा वि स मा १ वटा प्रा.वि १ नि.मा.वि १ वटा उच्च मा.वि रहेका छन् । कामी प्रौढ महिलाहरू अधिकांश सबै निरक्षर छन् भने आर्थिक कमजोरीका कारण नयाँ पिढीका बालबालिकाहरू पनि माध्यमिक तह सम्मको शिक्षा लिनेहरूपनि कम रहेका छन् । यहाँका कामी महिला पुरुषको शैक्षिक अवस्था अति नै दयनीय रहेको छ ।

अध्याय पाँच

कामीहरुको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था

५.१ परिवार

परिवार प्रमुख आधारभूत सामाजिक संस्था हो । परिवारबाट नै जैविक प्राणीको रूपमा रहेको मानिस सामाजिक प्राणीको रूपमा रुपान्तरित हुने कार्यको थालनी हुन्छ । नेपालको पारिवारिक बनावटका आधारमा एकल र संयुक्त परिवार प्रशस्त मात्रामा भेटिन्छन् भने कतै बृहत परिवार पनि पाइन्छन्, एकल परिवारमा श्रीमान, श्रीमती, तिनीहरुका अविवाहित छोरा छोरीलाई बुझाउँछ भने संयुक्त परिवारमा एक दम्पती तीन भन्दा बढी वा तीन पिढीका सदस्यहरु एकै साथ बस्ने गर्दछन् यस्तो परिवारलाई संयुक्त परिवारको रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तो परिवारमा कार्यभार कम पर्ने भएकोले कृषि उन्मुख हाम्रो देशमा बढी पाइन्छ । वर्तमान समयमा एकल परिवारको संख्या पनि बढी रहेको छ । बृहत परिवारमा यति नै पुस्ता र संख्या भनेर किटान गरी भन्न नसकिए पनि लोग्ने र स्वास्नी दुवै पक्षका परिवारका सदस्यहरु संगोलमा रहेको परिवार नै बृहत परिवार हो ।

कामी जातिको पारिवारिक बनेट पितृसत्तात्मक नै रहेको छ । घरमा जून जेठो पुरुष हुन्छ त्यस पुरुष व्यक्ति घरमूलि हुने व्यवस्था रहेको छ । बुबा, बुवा नभए जेठो छोरा यसरी क्रमश जेष्ठताको आधारमा घरमूली हुने चलन रहेको छ । परिवारको महिला र पुरुष सदस्यबीच भेदभाव राखिदैन । सम्पतिहरू पुरुष सदस्यहरूमा सदैँ जाने भएता पनि महिलाहरू पनि त्यसको संरक्षण, सम्भार तथा व्यवस्थापनमा उत्तिकै जुटेका हुन्छन् ।

यहाँको कामी समाजमा एकात्मक परिवार प्रतिको रुचि बढी रहेको देखिन्छ । यस्तो परिवारमा पनि ४ जना देखि ७ जना सदस्य भएको परिवार संख्या बढी रहेको छ । एकात्मक परिवार अध्ययन गरीएको ४१ घर मध्ये ३० घर अर्थात ७३.२% एकात्मक परिवार रहेको छ भने बाँकी ११ घर अर्थात २६.८% संयुक्त परिवार रहेको छ ।

परिवारमा आफ्ना छोरा वा छोरीहरूको विवाह गर्नुपर्‍यो भने दुवै जनाले सल्लाह गर्नेहरूको संख्या १७ जना पाइयो । महिलाहरू मात्रले निर्णय गर्नेको संख्या ५ र पुरुषले मात्र निर्णय गर्नेको संख्या ७ जना मात्र पाइयो यस तथ्यांकबाट के बुझ्न सकिन्छ भने

महिला र पुरुष दुवैले सल्लाह गरी निर्णय गर्दछन् भन्ने कुरालाई प्रष्ट्याउने देखिन्छ । नव जात शिशुको जन्म हुदा बाबुआमाहरूद्वारा छोराको चाहाना राखिन्छ कि छोरीको अर्थात दुवैको बरावरी ? भन्ने प्रश्नमा अध्ययन गर्दा निम्न तथ्यांक प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. ३ छोरा र छोरीलाई गरीने महत्वको विवरण

विवरण	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
छोरीको चाहाना राख्ने	५	१२.२
दुवैलाई बराबर महत्व दिने	३६	८७.८
छोरालाई महत्व दिने	-	-
जम्मा	४१	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्भेक्षण २०७२ ।

माथिको तालिकाले अत्यधिक उत्तरदाताहरूले दुवैलाई बराबर महत्व दिएको छ । यसबाट पुरुष र महिला बराबर हुन् भन्ने तथ्यलाई बुझ्न सकिन्छ । छोरालाई मात्र महत्व दिने १ जना पनि पाइएन । छोरीलाई महत्व दिनेको संख्या ५ जना रहेको छ । यस तथ्यांकबाट छोरालाई भन्दा छोरीलाई बढी महत्व दिएको पाइन्छ ।

५.२ शिक्षा

शिक्षा जीवन भर चलिरहने प्रक्रिया हो । आजसम्म संसारमा जति पनि विकास, निर्माण तथा वैज्ञानिक चमत्कार भैइरहेका छन् त्यो सबै शिक्षाले गर्दा नै भएको हो । शिक्षा बिना समुन्नत समाजको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । त्यसैले कुनै पनि समाजको वा त्यस समाजको कुनै वर्ग विशेषको सामाजिक अवस्थाले गर्दा शिक्षाको अध्ययनलाई पनि प्रमुख स्थान दिनुपर्दछ । मिल्डु गा वि स वार्ड नं. ६ का ४१ उत्तरदाताहरूको शैक्षिक स्तर निम्न, प्रकार रहेको छ ।

तालिका नं. ४ कामी जातिको शैक्षिक स्तरको विवरण

साक्षरता अवस्था	संख्या	प्रतिशत
साक्षर	२०	४८.८
निरक्षर	२१	५१.२
जम्मा	४१	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्भेक्षण २०७२ ।

यस तथ्यांक अनुसार ४१ जना उत्तरदाता कामी महिलाहरू मध्ये साक्षर २० ४८.८% जना र निरक्षर २१ ५१.२% रहेको छ । यस तथ्यांकबाट आदा जसो साक्षर र आदा जसो निरक्षर रहेको देखिन्छ । आजसम्म पनि कामी महिलाहरूको शैक्षिक स्तर खष्किकदो नै रहेको देखिन्छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा ४१ घरधुरीमा जम्मा २१० जनसंख्या रहेको छ । यि कामी जातिका जनसंख्याहरूको शैक्षिक स्तरको विवरण यसप्रकार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ५ कामी जातिको शैक्षिक स्तरको विवरण (५ वर्ष माथि)

शैक्षिक स्तर	संख्या	प्रतिशत
५ वर्ष भन्दा मुनिका	११	६.२५
साक्षर तर स्कूल नगएका	२५	१४.२०
प्राथमिक	९३	५२.८४
नि.मा.वि	३२	१८.१८
मा.वि	१३	७.३८
उच्च मा.वि	२	०.०३
जम्मा	१७६	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७२ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा जम्मा कामीहरूको जनसंख्या २१० रहेको छ । त्यस मध्ये ५ वर्ष भन्दा मुनिका ११ जना रहेको छ । २५ जना स्कूल नै नगएका छन् । प्राथमिक शिक्षा सम्म पढ्नेको संख्या ९३ जना, नि.मा.वि पढ्ने ३२ जना, मा.वि सम्म पढ्ने १३ जना र उच्च मा.वि सम्म पढ्नेमा जम्मा २ जना मात्र रहेको छ । शुरूमा भर्ना संख्या धेरै रहेको छ विस्तारै कक्षा बढ्दै जाँदा स्कूल जान छोड्ने हुनाले उच्च शिक्षा पढ्ने समय सम्म पुग्दा जम्मा २ जना रहेको छ र बाँकी ३४ जना महिलाहरु निरक्षर रहेका छन् । आर्थिक कमजोर, घरयासी कारणले र जनचेतनाको अभावले गर्दा पढाई विच मै छोड्ने चलन रहेको देखिन्छ ।

५.३ स्वास्थ्य, सरसफाई र खानेपानी

यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिको घर प्रायः नजिक-नजिक एकै ठाउँमा जोडिएर रहेको छ । दुई चार घर मात्र अलि टाढा एक/एक गरी रहेको छ । घरमा कुखुरा, सुगुर पाल्ने भएतापनि वरिपरिको वातावरण भने सफा नै देखिन्छ । यहाँका कामी जातिहरूको घर नजिकै सबैले शौचालय बनाएको पाइन्छ । बढ्दो उपचार केन्द्र तथा शिक्षाको प्रभावले गर्दा विरामी पर्दा धामीभाँकी कहाँ नगएर सोभै स्वास्थ्य चौकी वा अस्पताल लैजाने क्रम पनि बढिरहेको पाइन्छ । खानेपानीको लागि धाराको पानी प्रयोग गर्दछन् ।

५.४ महिलाको स्थिति

यस अध्ययन क्षेत्रको कामी समाज पुरुष प्रधान भए पनि घरायसी कामकाजमा पुरुष भन्दा महिलाको योगदान नै बढी देखिन्छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, राजनीति आदि क्षेत्रमा महिला वर्ग निकै पछाडि परेका देखिन्छन् । उत्तरदाता ४१ जना मध्ये साक्षर २० जना र २१ जना निरक्षर महिलाहरू रहेका छन् ।

तालिका नं.६ साक्षर महिलाहरूको शैक्षिक स्तरको वितरण

शैक्षिक स्तर	संख्या	प्रतिशत
साक्षर तर स्कूल नगएको	१६	३९.०२
प्राथमिक	१४	३४.१४
नि.मा.वि	११	२६.८४
जम्मा	४१	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस तालिकाको तथ्यांकबाट के बुझिन्छ भने स्कूल नगएता पनि प्रौढ शिक्षा/साक्षरता कक्षा द्वारा महिलाहरू साधारण लेखपढ गर्न सकेको कुरालाई बुझ्न सकिन्छ । प्रा.वि १४ (३४.१४%) ले पढेको भएता पनि नि.मा.वि सम्म पुग्दा जम्मा ११ (२६.८४%) मात्र रहेको छ । आर्थिक कारण घरायसी कारण र विवादको कारणले गर्दा उनीहरू पढाई बिच मै छोड्नु पर्ने वाध्यता भएको देखिन्छ ।

भान्छाको काम, बालबच्चा स्याहार सुसार गर्ने, सरसफाईको काम पशुपंक्षीको रेखदेख गर्ने काम देखि लिएर पुरुष सरह नै खेतीपातीको काममा सहभागी हुने कार्यमा महिलाहरू लागेका देखिन्छन् । यहाँका महिलाहरू पुरुष सरह नै निकै मिहिनेती देखिन्छन् । घर व्यवहारका काममा निर्णयकर्ता र सल्लाहकारको भूमिका निभाउने कार्यमा महिलाको पनि प्रमुख भूमिका रहेको छ ।

महिलाहरूले जतिसुकै मिहिनेतका साथ योगदान गरेपनि उनीहरू हरेक क्षेत्रमा पछाडि परेको महसुस गर्दछन् । यस क्षेत्रका महिलाहरूलाई पुरुष वर्गबाट राम्रै व्यवहार गरिने भएतापनि समाजमा महिला उन्नतिका लागि खुलेर लाग्ने आँट भने निकाल्न सक्दैनन् । आज भोली केही जागरुक महिलाहरू मिलेर महिला उत्थानका लागि महिला समुह गठन गर्ने तथा चेतनाको विकास गर्ने काममा सक्रिय हुदै आएका छन् ।

५.५ जन्मदर

महिलाले कति वटा बच्चालाई जन्म दिइन वा दिएकी छन् भन्ने कुराले उनको स्वास्थ्य स्थितिको केही झलक देख्न सकिन्छ, किनकि जतिवटा बढी बच्चालाई जन्म दियो महिलाको स्वास्थ्यमा स्थिति नै प्रतिकूल प्रभाव पर्न जान्छ । कामी समाज अशिक्षित र पिछ्छाडिएको छ त्यसैगरी बालमृत्यु दर र शिशु मृत्युदर पनि केहि मात्रामा छ । जन्मदरको विवरण यसरी विभाजन गरिएको छ ।

तालिका नं. ७ जन्मदरको संख्याको विवरण

बच्चा संख्या	महिला संख्या	प्रतिशत
१-३	१०	३३.३
३-५	१५	५०.०
६ भन्दा माथि	५	१६.७
जम्मा	३०	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७२ ।

प्राप्त तथ्यांकलाई हेर्दा १-३ सम्म बच्चा जन्माउने संख्या १० र ३-५ वटा बच्चा जन्माउनेको संख्या १५ र ६ भन्दा माथी जन्माउनेको संख्या ५ जना रहेका छन् । यस

तथ्यांकबाट ३-५ बटा बच्चा जन्माउनेको संख्या बढि देखिन्छ । अन्तर्वार्ताको निम्ति लिइएको ४१ मध्ये ३० जना महिलाहरुको बालबच्चा भएको छ भने बाँकी ११ जना उत्तरदाताहरुको बालबच्चा नभएको पाइएको छ ।

५.६ स्वास्थ्य उपचार

यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिमा उपचार गर्ने पद्धति वारे प्रश्न गर्दा उनीहरु कोही अस्पताल कोही हेल्थपोष्ट कोही धामीभाँक्रीकोमा गएको पाइयो । यसलाई तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ८ स्वास्थ्य उपचार गर्ने विधि सम्बन्धी विवरण

विधि	संख्या	प्रतिशत
धामी भाँक्री	५	१२.२
वैध औषधी	५	१२.२
अस्पताल	२५	६१.०
हेल्थपोष्ट	६	१४.६
जम्मा	४१	१००.०

स्रोत : स्थगत सर्वेक्षण २०७२ ।

माथीको तालिकामा ४१ जना उत्तरदाताहरु मध्ये धामीभाँक्रीलाई प्राथमिकता दिने ५ जना (१२.२%) वैध औषधी गर्ने ५ (१२.२%) अस्पताल गएर औषधी गराउने २५(६१%) मानिसहरु यो सवैभन्दा धेरै संख्या हो । हेल्थपोष्ट मा ६ जना (१४.६%) मानिसहरु औषधी गराएको पाइयो ।

यसरी हेर्दा केही समय अगाडीसम्म विरामी हुदा फारफूक र धामी भाँक्रीसँग उपचार गराउने कामी जातिहरु हाल आएर सामाजिक परिवर्तन सँगै जनचेतनाको कारणले गर्दा अस्पताल र हेल्थपोष्ट गएर उपचार गराउन थालेको देखिन्छ ।

मिल्डुड गा वि स का कामी महिलाहरु आफू गर्भिणी भएपछि बराबर स्वास्थ्य परिक्षण गराउनुपर्दछ भन्ने कुरामा अनभिज्ञ नै छन् । त्यसैले कसैले घरमा बच्चा जन्माउन सकेन भने मात्र अस्पताल लैजाने गरिन्छ । जन्मदरलाई प्रभाव पार्ने अर्को तत्व परिवार नियोजनको

ज्ञान पनि हो । मिल्नुड गा वि स को हेल्थपोष्टले परिवार नियोजनको जानकारी र सुविधाहरू उपलब्ध गराए पनि यस समुदायका व्यक्तिहरूमा परिवार नियोजन सम्बन्धी नकारात्मक धारणा नै रहेको छ । उनीहरूको भनाइमा पुरुषले परिवार नियोजन गर्दा शारीरिक रूपमा कमजोर हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । जसले गर्दा काम गरेर खान गाहो हुनाले परिवार नियोजन गर्न भन्दा नगर्न सल्लाह दिएको पनि पाइयो । तर वर्तमानमा आएर रेडियो, टि.भि जस्ता संचारका साधन लगायत यस समुदायमा विभिन्न संस्थाहरू मार्फत पनि परिवार नियोजन सम्बन्धी परम्परागत नकारात्मक दृष्टिकोण अब आएर लगभग पूर्ण रूपमा सकारात्मक भै देखिन्छ । तर सबैले अपनाएका भने छैनन् ।

५.७ खानेपानी र महिला

गाउँघरमा खानेपानीको स्रोत भनेको कुवा, पँधेरो : धारा र खोलाहरू नै हुन् । राम्रो र शुद्ध खानेपानी प्रयोग गर्न सकेमा रोगव्याधि किटाणुहरूको आक्रमण कम हुन्छ मिल्नुड गा वि स को वार्ड नं. ६ का कामी महिलाहरू खासगरी सार्वजनिक धारालाई नै खानेपानीको स्रोतको रूपमा प्रयोग गर्दछन् । अधिकांश व्यक्तिहरू धाराको पानी नै पिउँदछन् । पानी घर देखी टाढा रहेको छ । पानी लिन जान करिब एक घण्टा समय लाग्दछ । त्यसैले यस ठाउँमा आकाशबाट परेको पानी जम्मा गर्ने घैटो (ट्याङ्की) प्रत्येकको घर घरमा रहेको छ । खाने पानीको लागि घर-घरमा पाइप जडान गरिएको छ तर पानी वितरण गर्न बाँकी नै छ । यहाँ महिलाहरू पानी लिन जाँदा समय धेरै लाग्ने भएकाले उनीहरू पिउनको लागि मात्र धाराको पानी प्रयोग गर्दछन् । भाडा माभन, कपडा धुन, सरसफाई गर्नको लागि र गाई बस्तुलाई खुवाउन यसै आकाशबाट जम्मा भएको पानी प्रयोग गर्दछन् । तरकारी खेति गर्न पनि यहि पानी प्रयोग गर्दछन् । यस ठाउँमा अरु जातिहरू मगर, ठकुरीहरू पनि रहेका छन् । यि कामी जाति र मगर, ठकुरीहरू सबै जातिले एउटा धारा प्रयोग गर्दछन् । छुवाछूत हुने स्थान मध्ये सबै भन्दा बढी हुने स्थान धारा पँधेरा हुनाले यिनीहरू मानसिक रूपमा खुला भएर पानी भर्न पाउँदैनथे तर माओवादीको युद्ध वा आन्दोलन शुरु भएदेखि वा राजनीतिक परिवर्तन अनुसार वर्तमान समयमा भने खास छुवाछूत नभएको कुरा उनीहरू बताउँछन् । ठूलै किसिमको खानेपानी योजना मार्फत नभएर गाउँ नजिकैको पानीको मूललाई जम्मा गरी सदुपयोग गरेर बनाइएको धारा सबै जना मिलीजुली निर्माण गरेकाले थिए त्यस क्षेत्रका सबै जात, जातिका मानिसहरूले स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग गर्न पाउँदछन् ।

५.८ धर्म तथा भाषा

कामी जाति हिन्दु धर्मावलम्बी हुन् । परापूर्व काल देखि नै हिन्दु धर्मका पक्षधर कामी जाति हिन्दु धर्म अर्न्तगत सबै चाड पर्व मनाउने गर्दछन् । हिन्दुको महान् पर्व दशैंमा यी जातिको प्रमुख भूमिका रहेको हुन्छ, दशैं फूलपाती अगाडी नै सबैका हातहतियारमा धार लगाउने कार्य गर्दछन् । यस अध्ययन क्षेत्रमा ४१ घरसंख्यामा ४० घरले हिन्दु धर्म र १ घरले क्रिष्चियन धर्म मान्ने पाइएको छ । मिल्नु गा.वि.स को कामी समाजमा बोलिने मुख्य भाषा नेपाली नै हो ।

५.९ निर्णय प्रक्रियामा भूमिका

दैनिक कार्य संचालन र महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्दा महिलाहरूलाई कतिको सहभागी गराइन्छ वा महिलाहरूको राय वा तर्कहरूलाई कतिको स्थान दिइन्छ भन्ने कुराहरूको पनि त्यस समाजका महिलाहरूको सामाजिक अवस्था ज्ञान हुन सक्ने भएकाले यस अध्ययनका क्रममा विभिन्न दैनिक कार्य र केही महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्दा अथवा त्यस्तो कार्यहरू गर्ने निर्णय गर्दा महिलाहरूको के कस्तो भूमिका रहन्छ ? महिलाहरू एकल निर्णय गर्दछन् वा पुरुषहरू एकल निर्णय गर्दछन् वा संयुक्त रूपमा निर्णय गरीन्छ ? भन्ने जिज्ञासाहरूका साथ सर्भेक्षण गरिएको थियो ।

यस तालिकामा खाना पकाउने कार्य महिला उत्तरदाताहरू मध्ये ३१ जना (७५.६%) ले गरेको पाइयो । संयुक्त रूपमा ५ (१२.२%) जना, बुहारी २ (४.९%) जनाले छोरी २ (४.९%) जनाले पकाउने कार्य गर्ने र पुरुष मात्रले १ जना ले पनि पकाउने गरेको पाइएन खेति गर्ने कार्यमा महिला मात्र ७ (१७.१%) पुरुष (श्रीमान) मात्र ४ (९.८%) जना, संयुक्त रूपमा २४ (५८.९%) पाइयो । पैसा राख्ने कार्य महिलाहरूमा १६(३९.०%) र पुरुष मात्रमा १५ (३६.६%) संयुक्त रूपमा राख्ने २ (४.९%) जना पाइयो । यस तथ्यांक अनुसार पुरुष कमाउने र महिलाले घर खर्च चलाउने हुँदा पैसा राख्ने महिलाहरूको संख्या पुरुषको भन्दा बढि पाइयो ।

उपरोक्त तालिका अनुसारको तथ्यांकलाई हेर्दा महिलाहरूले पनि धेरैथोरै निर्णय गर्ने विषयमा आफूहरूले जाने बुझे सम्मको राय, सुझाव, सल्लाह दिने गरेको पाइयो । यस

मिर्लुङ गा वि स को कामी समाजमा हुने गरेको कामको प्रकृतिलाई खास गरी तीन श्रेणीमा वर्गीकरण गरेर विश्लेषण गर्नु उचित भएकाले निम्न अनुसार वर्गीकरण गरिएको छ।

तालिका नं. ९ कामको क्षेत्र र निर्णयमा लैङ्गिक स्थिती

विवरण	कामको प्रकृति	निर्णय गर्ने व्यक्ति
घर भित्रको काम	खाना पकाउने, पशुस्याहार, चाडपर्वको व्यवस्थापन, घरको सरसफाई, दाउरा संकलन ।	महिला सदस्य
घर बाहिरको काम	बजार किनमेल, खेति लगाउने, औषधी उपचार ।	पुरुष सदस्य
महत्वपूर्ण काम	छोराछोरीको विवाह, जग्गा किनवेच, पशु किनवेच, पैसा कसले राख्ने	घर सल्लाह संयुक्त

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७२ ।

प्राप्त तथ्यांकहरूलाई हेर्दा घरभित्रको कार्यहरूमा महिलाहरू र घर बाहिरको कार्यहरूमा पुरुषहरूको निर्णय हुने गरेको पाइयो तर छोराछोरीहरूको विवाह, जग्गाको किनवेच र पशुको किनवेच गर्दा महिलाहरूसँग पनि राय परामर्श गर्ने गरेको पाइएकोले यस अर्थमा महिलाहरूको राम्रो सहभागिता भएको पाइन्छ । महिला प्रमुख भएको परिवार अर्थात् प्रमुख विदेश गएको परिवारमा महिलाको निर्णय गर्ने पूर्ण अधिकार भएको पाइयो ।

५.१० महिलाहरूको सामाजिक स्थितिको मूल्यांकन

नेपालमा विद्यमान सर्वे ऐन, कानूनहरूले महिला र पुरुषहरूलाई समान अधिकार प्रदान गरेका छन् । तर नेपालका अधिकांश महिलाहरूलाई आफ्नो हक र अधिकारका विषयमा ज्ञान छैन । कामी तथा पिछ्छडिएका जातिहरूमा त यो अज्ञानता अझ बढी छ । आफ्नो समुदाय भित्र उनीहरूको सामाजिक स्तर राम्रो देखिन्छ । तर समुदाय वा समाजहरूसँग तूलना गर्दा यस समुदायका महिलाहरू अझ बढी कामी र पिछ्छडिएका देखिन्छन् । यस अध्ययनको क्रममा प्राप्त विभिन्न संख्यात्मक र गुणात्मक तथ्यांकहरूलाई

विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । कामी समाजमा एकात्मक परिवारको बढी बाहुल्यता भएको पाइन्छ । संयुक्त परिवार भन्दा एकात्मक परिवारका महिलाहरू स्वतन्त्र रहन्छन् ।

मिर्लुङ गा वि स को कामीहरूको शैक्षिक अवस्था कमजोर नै रहेको पाइन्छ । २०६८ को जनगणनाको तथ्यांक अनुसार यस गा.वि.स मा पुरुषहरू ७५.९% र महिला ६२.४% साक्षर रहेका छन् । वर्तमान समयमा यस क्षेत्रका कामी जातिहरूको आफ्ना सन्तानहरूलाई विद्यालय पठाउने क्रम बढ्दै गएको छ । यस अध्ययनको सर्वेक्षणमा ४८.८% (२० जना) महिलाहरू साक्षर देखिन्छन् । यस भित्र साक्षरता कक्षा पढेर पनि साक्षरता हासिल गर्नेहरू पनि छन् ।

यस क्षेत्रका कामी महिलाहरूले १-६ वटा सम्म बच्चा जन्माउने गरेका छन् । नेपाल कै सन्दर्भमा यो संख्या धेरै भने होइन । तर संख्यात्मक रूपमा भन्दा पनि बच्चा जन्माउने समयमा आमाहरूले कतिको उपचार, सुविधा पाउँछन् भन्ने कुरालाई ध्यान दिनुपर्दछ । गर्भवती समयमा स्वास्थ्य परीक्षण नगराउनु आँशिक रूपमा त्यो पनि बाध्यात्मक परिस्थितिमा मात्र अस्पताल पुग्नुलाई सन्तोसजनक मान्न सकिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका १२.२% (५ जना) विरामी परेपछि धामी भाक्रीकोमा पुग्दछन् । अस्पतालमा ६१% महिलाहरू जाने गर्दछन् । हेल्थपोष्टमा १४.६% (६ जना) जाने गर्दछन् । यसबाट धेरै मानिसहरू अस्पताल गएको पाइएको छ । यस तथ्यांकबाट जनचेतनाको कारण धेरै अस्पताल गएको हो भन्न सकिन्छ ।

यस क्षेत्रका महिलाहरू एक घण्टा लगाएर पानी लिन जाने गर्दछन् । उनीहरू दिनमा दुई तिन पटक सम्म खानेपानी लिनको लागि जाने गर्दछन् यसबाट खानेपानी लाई समस्याको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यहाँका कामी समुदायका मानिसहरूले गर्ने कामलाई मुख्यतय ३ भागमा वर्गिकरण गरेर विश्लेषण गरिएको छ । घरभित्रको काम, घर बाहिरको काम र महत्वपूर्ण कामहरू, घर भित्रको कामहरू खाना पकाउने, पशु किनवेच आदि । महिलाहरूले यस्ता कार्यहरूमा एकल निर्णय पनि गर्ने गरेको पाइयो । यस्तो कार्यहरूमा एकल निर्णय गरे भन्दैमा उनीहरूको स्तर राम्रो भन्न मिल्दैन । महत्वपूर्ण कार्यहरू पैसा राख्ने, छोराछोरीको विवाह, जग्गा किनवेच आदिमा उनीहरू एकलै निर्णय गर्दैन् दुवै जनाले संयुक्त रूपमा निर्णय गर्दछन् । महिलाहरूको पनि राय लिन हुदा महिलाहरूको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता राम्रो भएको पाइन्छ । तर समग्र समाजमा महिलाहरूको सामाजिक स्थिति दयनिय नै देखिन्छ ।

अरु जातिका मानिसहरू भै यिनीहरू विद्यालयमा, शिक्षिका, बजारमा पसल, सरकारी कार्यालयमा जागिर, तथा अन्य किसिमका कार्यकर्ताहरूको हैसियत सम्म पनि कामी महिलाहरू पुग्न सकेका छैनन् । यसरी सबै विकास र सुविधाहरूका आधार चेतना र हैसियत भए भै देखिए पनि सामाजिक छुवाछूत, अन्य जातिप्रति परनिर्भर आदि कारणले समग्र रूपमा मुल्यांकन गर्ने हो भने मानसिक रूपले स्वाभिमानी बन्न नसक्नाले मिल्नुड गा वि स का कामी महिलाहरूको सामाजिक अवस्था निम्न स्तरको रहेको छ ।

अध्याय छ

कामी जातिहरुको आर्थिक अवस्था

आर्थिक अवस्था

कुनै पनि देशको आर्थिक वृद्धिदर नै त्यस देशको विकासको सूचक हो । आर्थिक क्रियाकलाप बाट नै मानिसले आफ्नो जीवनस्तर सुधार्न र भविष्यलाई उन्नतितर उन्मुख गर्न सक्दछ । गाँस, बास र कपास जस्ता मानिसका आधारभूत आवश्यकताहरू बाहेक जीवनमा आवश्यक पर्ने स्वास्थ्य, शिक्षा सुरक्षा, मनोरञ्जन, यातायात सबै कुरालाई परिपूर्ति गर्ने मुख्य श्रोत भनेको नै अर्थ हो । जीवनमा हरेक क्षणमा अर्थतन्त्रले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेरहेको हुन्छ ।

कुनै पनि समाज कति सुखी छ र कति सम्पन्न छ भनेर हेर्नुपर्दा सबैभन्दा पहिले त्यस समाजसँग सम्बद्ध आर्थिक अवस्थालाई मूल्याङ्कन गर्नुपर्दछ । चाहे सामाजिक होस वा सांस्कृतिक, शैक्षिक औद्योगिक एवं वैज्ञानिक क्षेत्रमा होस अर्थतन्त्रको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । कुनै पनि समाज वा समुदायको आर्थिक अवस्थालाई त्यहाँको भूमिको बनोट, भौगोलिक वातावरण एवम् हावा पानीले मुख्य प्रभाव पारेको हुन्छ । समुदायमा रहेका परिवारको आर्थिक स्थिति भन्नु नै उसको स्वामित्वमा रहेको चल-अचल सम्पत्ति हो । चल-अचल सम्पत्तिको स्थितिलाई परिवारका सदस्यको ज्ञान, सीप, स्वास्थ्य र उसले अपनाएको पेशाले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने भएकोले हुनाले र आय आर्जनको आधारमा आवासको स्थिति हुने भएकोले यस अध्यायमा आर्थिक स्थितिलाई देखाउने प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्यायमा तनहुं जिल्लाको मिल्डुड गा वि स को वार्ड नं. ६ मा बसोवास गर्ने कामी जातिको आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने क्रममा उनीहरूले अपनाएको पेशा, घरको वनावट, वर्ष दिन सम्म खान पुग्ने, नपुग्ने विवरण, जग्गा जमिन र ऋणको अवस्था आम्दानी आदि र अन्य आर्थिक क्रियाकलाप सहितको अध्ययन गरिएको छ ।

६.१ घरको वनावट

प्रायजसो कामी जातिको घरहरू एउटै टोलमा रहेको छ । त्यस ठाउँलाई कामी टोल भनेर बुझ्ने गरिन्छ । यहाँ कच्ची, अर्ध पक्की र पक्की घरहरू रहेको छ । माटोको भित्ता,

खरको छाना, टिन लगाएको घरहरू रहेको छ । घरको भित्तामा रातो माटोले पोतेका हुन्छन् कसैले सिमेन्ट लगाई रङ लगाएको छ । प्रायजसो घरहरूमा टिनको छाना रहेको छ । कामी जातिको घरहरूको प्रकार वारेको विवरण तथा तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका : १० कामी जातिको घरको प्रकारको विवरण

प्रकार	संख्या	प्रतिशत
कच्ची	१९	४६.३
अर्ध पक्की	२१	५१.२
पक्की	१	२.४
जम्मा	४१	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण: २०७२ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा कच्ची घर १९ (४६.३) वटा रहेको छ । जून घरको छाना खर र भित्ता माटोको रहेको छ । अर्धपक्की घर २१ (५१.२%) रहेको छ जून घरमा छाना टिनको रहेको छ भित्तामा सिमेन्ट लगाइएको छ । पक्की घर १ (२.४%) मात्र रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा प्रायजसो अर्धपक्की घर रहेको छ । माटोको घर भएपनि घरमा रङ लगाई माटोले पोती सफा बनाइ राख्ने गर्दछन् । कच्ची घर माटोको भित्ता र खरको छानो भएको र अर्धपक्की भित्तामा सिमेन्ट र टिनको छाना भएको हुन्छ भने पक्की घर चाँही ढलान गरेको हुन्छ ।

६.२ पेशा

नेपाल कृषि प्रधान देश भएकोले यहाँका मानिसहरू पनि प्रायजसोले कृषि पेशा नै अंगाली जिविकोपार्जन गरिरहेका छन् । यस अध्ययन क्षेत्रका मानिसहरू पढाई लेखाइको अभावमा जागिर खान नसक्ने, आर्थिक अवस्था राम्रो नभएपछि उद्योग तथा व्यापारमा लाग्न नसक्ने भएकाले पनि यहाँका कामी जातिहरू कृषिलाई नै आफ्नो पेशा बनाउन बाध्य छन् । उनीहरूको आफ्नो स्वामित्वमा रहेको जमिन कमि हुनाको कारण वर्षभरि खान पुग्दैन । तैपनि उनीहरू वर्षभरी नै खेति पातीमा लागि रहेका हुन्छन् । कसैले तान बुन्ने कार्य, पनि गर्दछन् । यस अध्ययन क्षेत्रमा कामी महिलाहरू (उत्तरदाता) हरूले अपनाएका पेशागत विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका : ११ उत्तरदाता कामि महिलाहरूको पेशागत विवरण

पेशा	संख्या	संख्या
कृषि	१८	४३.९
वैदेशिक रोजगार	१	२.४
गृहणी	१७	४१.५
तान बुन्ने	१	२.४
अन्य	४	९.८
जम्मा	४१	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०६६ ।

माथीको तालिकामा ४१ जना उत्तरदातामध्ये अधिकांश कामि महिलाहरू कृषि पेशामा संलग्न रहेका छन् । अर्थात् १८(४३.९%) जनाले कृषि पेशा अंगालेका छन् भने वैदेशिक रोजगार गर्ने मा १ जना (२.४%) गृहणी संख्या १७ (४१.५%) जना तान बुन्ने १ जना (२.४%) र अन्यमा ४ जना (९.८%) रहेका छन् ।

यस अध्ययन क्षेत्रका ४१ घर परिवारमा विदेश गएको वा नगएको भनी प्रश्न गर्दा २७ (६५.९%) ले गएको भनि बताउँछन् । १४ (३४.१%) घरमा नगएको पाइएको छ । घरमा आम्दानीको स्रोत नभएकोले वैदेशिक रोजगारमा घर खर्च जुटाउनको लागि गएको हो भनि उनीहरू बताउँछन् । यसरी परम्परागत पेशा वा घरको मुख्य पेशाको रूपमा ४० घरको कृषि र १ घरको आरनको काम गर्ने रहेको छ ।

६.२.१ पशुपालन

यहाँका कामि जातिले पशुपालनलाई मुख्य पेशाको रूपमा अपनाए ता पनि प्रायजसो घरमा गाई, भैसी, बाखा, कुखुरा आदि पालेको पाइन्छ । गाई, भैसी दुधका लागि र बाखा, कुखुरा सुगुर मासुको लागि प्रयोग गर्दछन् । अध्ययन क्षेत्रका कामि जातिको आफ्नो घरमा पालेका पशुपक्षीको विवरणलाई तल तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १२ पशुपंक्षीको विवरण

पशुपंक्षीको नाम	संख्या	प्रतिशत	नपालेको	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
गाई	४	९.८	३७	९०.२	४१	१००.०
भैसी	२७	६५.९	१४	३४.१	४१	१००.०
बाखा	३५	८५.४	६	१४.०	४१	१००.०
कुखुरा	१५	३६.६	२६	३४.४.०	४१	१००.०
सुगुर	९	२२.०	३२	७८.०	४१	१००.०
अन्य	१	२.४	४०	९७.६	४१	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

माथिको तालिका अनुसार सबैभन्दा बढी बाखा पालेका छन् । जून ३५ (८५.४%) वटा रहेको छ । गाई ४ (९.८%) भैसी २७ (६५.९%), कुखुरा १५ (३६.७%) सुगुर ९ (२२%) अन्य १ (२.४%) रहेको छ । तथ्यांक अनुसार बाखा, भैसी, कुखुरा, गाई पालेका छन् । गाई र भैसी त्यहाँका मानिसहरूको दुधको लागि पालेको बताउँछन् । बाखा, कुखुराहरू मासुको लागि पालेका छन् ।

६.३ जग्गा जमिन

भूमि पनि मानिसहरूको महत्वपूर्ण अचल सम्पत्ति हो । यसको परिमाणबाट पनि त्यस परिवारको आर्थिक अवस्थाको अड्कल गर्न सकिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका कामि जातिहरूको खेत हुने १ जना मात्र छन् । बारी ३९ (९५.१%) घरको रहेको छ । २ (४.९%) जनाको बारी पनि छैन । यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिहरूको जग्गा जमिनको विवरणलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १३ सर्वेक्षित परिवारमा भूमिको विवरण

बारी जग्गाको रोपनिमा	आकार	संख्या	प्रतिशत
१ रोपनी हुने		८	२०.५
२ रोपनी हुने		७	१७.९
३ रोपनी हुने		७	१७.९
४ रोपनी हुने		५	१२.८
५ रोपनी हुने		३	७.७
६ रोपनी हुने		४	१०.३
७ रोपनी हुने		३	७.७
१२ रोपनी हुने		२	५.१
जम्मा		३९	१००.०

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७२ ।

माथिको तालिका अनुसार ४१ घर परिवार मध्ये २ (४.९%) जनाको घर मात्र अरु जग्गा छैन । थोरै जग्गा भनेको १ रोपनी देखि १२ रोपनी सम्म जग्गा रहेको छ । १ रोपनी हुनेको संख्या ८ (२०.५%) रहेको छ । २ रोपनी हुनेमा ७ घर (१७.९%), ३ रोपनी हुनेमा ७ (१७.९%), ४ रोपनी हुनेमा ५ (१२.८%), ५ रोपनी हुनेमा ३ (७.७%), ६ रोपनी हुनेमा ४ (१०.३%), ७ रोपनी हुनेमा ३ (७.७%) १२ रोपनी हुनेमा २ घर (५.१%) जना रहेको छ । ४१ घरपरिवार मध्ये २ घरको जग्गा छैन ति दुई मध्ये १ जनाले अरुको जग्गा अधिया गरी खाने गर्दछ ।

६.४ खेतिपातीबाट हुने आम्दानी

यस क्षेत्रका अधिकांश कामी जातिहरू कृषक भएकोले यहाँको आम्दानीको मुख्य स्रोत कृषि नै हो । तर उनीहरूको भूमि कमि अर्थात बारी मात्र भएकोले आफ्नो खेतको आयवाट मात्र खान पुग्दैन । यस अध्ययनका क्रममा उनीहरूको खेतीपातीले कति सम्म गुजारा चल्छ ? पुग्छ कि पुग्दैन भनेर सर्वेक्षण गरिएको थियो जुन तल तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं.१४ खेतिपातिबाट हुने आम्दानीको विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
६ महिना सम्म खान पुग्ने	१४	३४.१५
२ महिना सम्म खान पुग्ने	२१	५१.२२
१ महिना सम्म खान पुग्ने	६	१४.६३
जम्मा	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७२ ।

माथि उल्लेखित तालिका अनुसार ६ महिना मात्र खान पुग्ने १४ (३४%), दुई महिना मात्र खान पुग्ने २१ (५२.५%) र १ महिना मात्र खान पुग्ने ६ (१४.५%) रहेको छ । यहाँका मानिसहरूले वर्षभरि आफ्नो बारीमा परिश्रम गरे पनि १-६ महिना सम्म मात्र खान पुग्दछ । उनीहरूले आफ्नो जीविकोपार्जन गर्ने खेतिबाट मात्र नपुग्ने हुनाले विदेश जाने, पसलमा काम गर्ने आदि कार्य गर्दछन् । यसरी माथिको तथ्यांकबाट के थाहा हुन आउँछ भने यस गा.वि.स वार्ड नं.६ का कामी परिवारमा आफ्नो खेतीको आम्दानीले कसैलाई पनि वर्ष दिन सम्म खान नपुग्ने देखिन्छ । बढिमा जम्मा ६ महिना सम्म खान पुग्ने देखिन्छ । उनीहरू कहिले काँही मगर/ठकुरीको काम गर्न पनि जाने गर्दछन् । पुरुषहरू वैदेशिक रोजगारमा गएको पाइन्छ । यसरी वर्ष दिन सम्म खान नपुग्ने कामी जातिहरूले कहिलेकाही ज्यालादारी कार्यबाट प्राप्त आयले घरखर्च गर्नुका साथै पारिवारिक खर्च चलाएको देखिन्छ ।

६.५ खेतिपाती र महिला

यस अध्ययन क्षेत्रमा पहाडी क्षेत्र भएकोले खेति कम हुने गर्दछ । यि कामी जातिले आफ्नो थोरै जग्गा भएपनि जमिनको सदुपयोग गरेका छन् । उनीहरूले भएसम्म परिश्रम गर्दछन् । यहाँ कामी जातिले अन्नखेती, तरकारी खेती फलफूल खेती गरेका छन् । अन्न खेतीमा मकै, कोदो, तोरी, भट्टमास, सरसिऊ आदि हुन् भने यीनिहरूले गर्ने तरकारी खेतीमा आलु, खुर्सानी, गोलभेडा, फर्सी, काउली, वन्दा आदि हुन् । तरकारी र अन्न खेतीले आफूलाई खान पुग्न पनि धौधौ पर्दछ भने फलफूल खेतीमा थोरै उत्पादन भएपनि विक्री वितरण गरी आधारभूत आवश्यकता पूर्ति गर्दछन्, फलफूलहरूमा अम्बा, नासपाती, केरा, कटहर, काका, कागती, मेवा, लगाएका छन् । काका, फर्सी खास गरी वर्षाको समयमा बढि

उत्पादन हुने गर्दछ, उनीहरूले बुटवल डुम्रेमा लगेर बिक्री गर्ने गर्दछन् । हलो जोत्ने काम बाहेक खेतिपातीको बिऊ बेर्ना राख्नेदेखि लिएर वाली लगाउने, गोलमेल गर्ने तथा काट्ने थन्काउने कार्यहरूमा महिलाहरूले पनि पुरुषहरूले भै काम गर्न सक्दछन् । पुरुषहरू विदेश जाने वा बाहिरको काममा बढी व्यस्त हुने हुँदा आफ्नो घरको खेतिपातीको काममा महिलाहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ ।

६.६ ऋणको अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रका ४१ जना उत्तरदाताहरू कामी परिवारहरू मध्ये ३५ (८५.४%) ले ऋण लिएको र ६ जना (१४.६%) ले ऋण नलिएको बताइएका छन् । यहाँका कामी जातिहरूले ऋण खास गरी खाना, शिक्षा, उपचार, कपडा केही व्यवसाय गर्नको लागि साना किसान परियोजना, कृषि विकास बैंक, जमिन्दार, छिमेकी नातेदारबाट ऋण लिएर घरयासी व्यवहार चलाएको पाइन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा कामी जातिहरूले लिएको ऋणको विवरणलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १५ ऋण लिएको विवरण

ऋण लिने ठाउँ	संख्या	प्रतिशत
साना किसान परियोजनाबाट	३	८.६
कृषि विकास बैंकबाट	२	५.७
जमिन्दार वा साँहुबाट	२	५.७
छिमेकी वा नातेदारबाट	२४	६०.०
जम्मा	३५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

माथिको तालिका अनुसार सम्पूर्ण उत्तरदाता कामी जातिहरूमध्ये ३५ जना (८५.४%) ले ऋण लिएको त्यसमा साना किसान परियोजनाबाट ३ जना (८.६%) ले, कृषि विकास बैंकबाट २ जना (५.७%), जमिन्दार वा साँहुबाट २ जना (५.७%)ले र छिमेकी वा नातेदारबाट २४ जना (६०%) ले ऋण लिएका छन् । उनीहरूले बैंकमा गएर ऋण लिनको लागि टाढा जाने पर्ने र भन्कटिलो लाग्ने हुनाले थोरैले मात्र बैंकबाट ऋण लिन सजिलो लाग्ने भएकोले २८ जनाले छिमेकी वा नातेदार सँग बाट ऋण लिने गर्दछन् । यसरी

नजिकैको छिमेकी वा नातेदारबाट ऋण लिदाँ जहिले दिए पनि हुने अर्थात भएको समयमा तुरुन्त दिन र आफूसँग नभएको समयमा आफूले ऋण लिन सजिलो हुने भएकाले छिमेकीबाट ऋण लिने उनीहरू बताउँछन् यस अध्ययन क्षेत्रमा कामी जातिहरूले निम्न प्रकारका शिर्षक खर्च गर्नका लागि ऋण लिने गर्दछन् जसलाई तालिकाबाट देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. १६ ऋण खर्च गर्ने शिर्षकको विवरण

खर्चको शिर्षक	खर्च गर्ने संख्या	खर्च गर्ने प्रतिशत	खर्च नगर्ने संख्या	खर्च नगर्ने प्रतिशत	जम्मा संख्या	जम्मा प्रतिशत
खाना	३०	७३.२	११	२६.८	४१	१००
शिक्षा	१०	२४.४	३१	७५.६	४१	१००
कपडा	९	२२	३२	७८	४१	१००
विदेन जान	२८	६८.३	१३	३१.७	४१	१००
उपचार	२	४.९	३९	९५.१	४१	१००
अन्य	१	२.४	४०	९७.६	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

माथिको तालिका अनुसार यस अध्ययन क्षेत्रका कामी जातिले खानाको लागि ३० (७३.२%) ले ऋण लिएको छ खानाको लागि खर्च नगर्ने ११(२६.८) जना छन् । शिक्षाको लागि लिने १० (२४.४%) जना, कपडाको लागि लिने ९ (२२%), उपचारको लागि ऋण लिने २ (४.९%) अन्यमा १ (२.४%) जना रहेको छ । यस तथ्यांक अनुसार विदेश जानको लागि धेरैले ऋण लिने गरेको पाइयो । यस क्षेत्रका मानिसहरू जो देशमा रोजगारी नभएर विदेशमा जानेको संख्या बढि देखिन्छ । त्यसैले उनीहरू विदेश जानको लागि बढि ऋण लिने गरेको पाइयो ।

६.७ खाना पकाउने स्रोत

यस अध्ययन क्षेत्रका ४१ घरपरिवारका कामीहरू सबैले दाउरा प्रयोग गरी खाना बनाउने गरेको पाइएको छ । कुनै-कुनै घरमा स्टोभ कहिले काही मात्र प्रयोग गर्ने बताउँछन् उनीहरूले पनि दाउराको नै प्रयोग गर्दछन् । दाउरा जंगल जान नपाइने हुँदा आफ्नो-आफ्नो

बारीबाट संकलन गर्दछन् र जंगलको दाउरा निश्चित समयको लागी खुला हुदा मात्र ल्याउने गर्दछन् । आर्थिक कमजोर भएको कारण ग्यास प्रयोग नगरेको उनीहरू बताउँछन् ।

६.८ सम्पत्तिमा अधिकार

यस जातिका महिलाहरूको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा सम्पत्ति भएको देखिदैन । अरु जात जातिमा जस्तै कामी समाजमा पनि जग्गा जमिनहरू लोग्ने मानिसको नाममा नै रहन्छ । लोग्ने मान्छेको शेषपछि मात्र महिलाहरूका नाममा रहन सक्छ । तर जून परिवारमा महिलाहरू सक्रिय घर व्यवहारमा लागेका हुन्छन् । नगद रुपैयाँ पैसाको कारोवार पनि उनीहरू नै गर्दछन् । विशेष गरी अरु परिवारमा पनि संचयका लागि जम्मा भएको नगद रुपैयाँ पैसाहरू महिला नै राख्दछन् । खर्च गर्नुपर्ने समय आएपछि आवश्यकता अनुसार भिक्दछन् । यस जातिका पुरुषहरू संचय गर्नु भन्दा अनावश्यक रूपमा बढी खर्च गर्ने हुनाले काम गर्ने ठाउँमा पनि पुरुषलाई दिनुपर्ने नगद रुपैयाँ पनि महिलालाई दिने गर्दछन् । यस गा.वि.स को कामी जातिका महिलाहरूलाई पैत्रिक सम्पत्ति, छोरा छोरीलाई समान हक हुनुपर्दछ भन्ने सुन्नु भएको छ भन्ने प्रश्न गर्दा ३६ जनाले सुनेको जनाए । यस अध्ययनको क्रममा पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरीलाई अधिकार हुन आवश्यक छ कि छैन भन्ने जिज्ञासा राखी तथ्याङ्क संकलन गरिएको थियो । सो को विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १७ पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरा छोरीको अधिकार माथिको विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरा सरह छोरीको अधिकार हुनपर्दछ	२५	६१
पैत्रिक सम्पत्तिमा छोराको मात्र अधिकार हुनपर्दछ	१६	३९
जम्मा	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

माथिको तथ्यांक अनुसार ६१% ले महिलाहरू पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरा सरह छोरीलाई पनि अधिकार हुनपर्दछ र उनीहरूलाई भए सम्म अंश दिनुपर्दछ । हामीसँग त सम्पत्ति नै छैन कसरी दिने भन्ने विचार राखे । उनीहरूका अनुसार छोरा सरह छोरीहरूले पनि अंश लिदा महिलाहरूको पनि इज्जत हुने, पुरुषहरूले हेप्न नसक्ने र छोरीहरूलाई पनि पैत्रिक सम्पत्तिको अधिकार प्राप्त हुने धारणा राखे । त्यसै गरी ३९% महिलाहरू पैत्रिक सम्पत्तिमा

सहभागी गराउनु हुन्न भन्ने विचार राखे । उनीहरूका अनुसार यसरी छोरीलाई अंश दिदा परम्परागत रूपमा चल्दै आएको सामाजिक संरचना भत्कने, महिलाहरूको भ्रम बढी शोषण हुन सक्ने संभावना रहन्छ भन्ने अवधारणा रहेको पाइयो ।

गर गहना पनि समाजको आर्थिक अवस्था झल्काउने महत्वपूर्ण सूचक हो । सामान्यतया गरगहनाहरूमा महिलाहरूको आर्थिक नियन्त्रण रहन्छ । यस समुदायमा कुनै परिवारको आर्थिक अवस्था राम्रो भएमा महिलाहरूले गहनाहरू बनाउने चलन छ । कुनै समयमा आफूहरूलाई आर्थिक संकट परेमा यसलाई धितो राखेर काम चलाउन सकिने जिन्सीको रूपमा लिइन्छन् । गरगहनाहरू प्राय सुनबाट बनेका हुन्छन् । अन्य जातिको भैं सामान्यतया विवाहित महिलाको लागि आधारभूत गहनाहरूमध्ये तिलहरी, फूली, औंठी, भुम्का जस्ता गहनाहरू बनाइएका हुन्छन् ।

६.९ महिलाहरूको सम्पत्तिको श्रोत तथा पेवापात

कामी समाजमा महिलाहरूको सम्पत्ति भनेको आफ्नो लग्ने, ससुराको नाममा रहेको जग्गा जमिन, घरवारी आदि नै हुन् । त्यसैले कामी महिलाहरूको सम्पत्तिको मुख्य श्रोत भनेको आफ्नो घर परिवार र यसबाट हुने आमदानी हो । माइती लाई पनि दोस्रो दर्जाको श्रोत मान्न सकिन्छ । किनकि माइतीबाट जग्गा जमिन लगायतका अन्य सरसामानहरू दाइजोको रूपमा प्राप्त गर्न सक्दछन् । दाइजो पेवापातलाई पनि महिलाको निजी सम्पत्तिको रूपमा हेर्न सकिन्छ । तर एकल परिवारका महिलाहरू आफै परिवारको सर्वेसर्वा हुने भएकोले पेवाको कुनै अर्थ रहदैन संयुक्त परिवारका सासुहरू पनि महिला प्रमुख हुने भएकोले उनीहरूमा पनि खास पेवाको महत्व देखिदैन तापनि १२.२ (५ जना) महिलाहरूसँग धेरैथोरै पेवापात वा दाइजो भएको पाइयो । जस मध्ये नगदरुपैया, कुखुरा, वाखा, भैंसी आदि यसको स्रोत माइती नै भएको पाइयो ।

६.१० विविध

माथि उल्लेखित गरिए अनुसार कामी जातिहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर नै रहेको छ । कमजोर आर्थिक अवस्था भएकोमा कसरी उनीहरू आर्थिक अवस्थाको सन्तुलन कायम गर्दछन् भन्ने जिज्ञासा लाग्नु स्वभाविकै हो । आफ्नो खेतीको उब्जनीले वर्ष दिन सम्म पनि खान नपुग्ने हुनाले प्राय सबै परिवार बाट विदेश गएका छन् । ४१ घरधुरी मध्ये ३५ जना

विदेश गएका छन् । विदेशबाट कमाइएको पैसाबाट आफ्नो गुजरा चलाउने गर्दछन् । कोहीले तान बुन्ने, ज्यालादारी गरेर पनि पैसा कमाई आफ्नो घरखर्च जुटाउने गर्दछन् । खाद्यन्न, शिक्षा, उपचार, कपडा आदिको लागि पैसाको खाँचो पर्दछ । त्यस्तो अवस्थामा ऋण लिनु नै एक उपाय हो । उनीहरू ऋण बैंक, छिमेकी, नातेदारहरूबाट ऋण लिने गर्दछन् । आफ्नो घरयासी आवश्यकता पूरा गर्दछन् त्यस ऋण विदेशबाट आफ्ना श्रीमान, छोराहरूले पठाएपछि तिर्ने गर्दछन् । उनीहरू अशिक्षित वा उच्च शिक्षा हासिल नगरेकाले राम्रो जागिर वा व्यवसाय गर्न सकेका छैनन् । आफ्नो गुजारा टार्न विदेशबाट कमाइ ल्याएको पैसाले मात्र पुग्दैन घरमा ऋण तिर्न बाँकी त्यही ऋण तिर्दा कमाएको पैसा सकिन्छ । यसरी उनीहरू आर्थिक स्तर बढ्न सकेको छैन । आर्थिक सुधार भएको देखिदैन । यस्तो परिस्थितिलाई मध्यनजर राखेर वर्तमान समयमा विभिन्न कामी कोटा विपन्न ५ वर्ष भन्दा मुनिका विपन्न कामी बच्चालाई सरकारले भत्ता दिने व्यवस्था छ । कामी उत्थानको लागि कामी वर्ग उत्थान जिल्ला समन्वय समिति जस्ता संस्था पनि रहेका छन् । जि.वि.स बाट पनि कामीहरूको लागी कार्यक्रम संचालन भइरहेका छन् । सरकारी निकायबाट पाइने आर्थिक सहयोग तथा अनुदान लिन सक्ने वातावरण मिलाई दिनुका साथै आर्थिक क्षमतामा अभिवृद्धिका साथै सामाजिक भेदभावको रूपमा रहेको छुवाछूतको प्रथालाई हटाउने खालका कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेका छन् । त्यस्तै गाउँ विकास समितिले पनि कामी वर्गको समुह बनाई गरिवी निवारण शिर्षकमा आर्थिक सहयोग गर्ने गरेको छ । वर्तमानमा आएर उनीहरूले आफ्नो स्वामित्व मा रहेको जग्गा जमिन धितो राखी साना किसान बैंकबाट आफ्नो घर व्यवहार चलाउन, विभिन्न उद्देश्य बनाइ बाखा, भैँसी पालन गर्नको लागि ऋण लिने गरेका छन् ।

६.११ महिलाहरूको आर्थिक अवस्थाको मुल्यांकन

कामी जातिका महिलाहरूको आर्थिक अवस्था भनेको छुट्टै रूपमा गर्नु गाह्रो हुन्छ । किनकि समग्र पारीवारिक आर्थिक अवस्था नै उनीहरूको पनि आर्थिक अवस्था हो । यसर्थ उनीहरूको छुट्टै आर्थिक अवस्था कस्तो छ भन्दा पनि समग्र पारीवारिक आर्थिक अवस्थालाई सन्तुलनमा राख्न एउटी महिलाले पुऱ्याएको योगदानलाई अध्ययन गर्दा उनीहरूको आर्थिक अवस्था भल्कन्छ । पेशागत रूपमा विश्लेषण गर्ने हो भने अधिकांश कामी जातिको पेशा कृषि नै देखिन्छ । ज्याला मजदुरीमा हलो जोत्ने काम बाहेक सबै काममा पुरुष सरह काम

गर्ने गर्दछन् । खेतीपाती गर्दा वालीनाली लगाउने, गोडमेल गर्ने, जस्ता सबै जसो कार्यहरू महिलाहरूले गर्दछन् । खाली समयमा तान बुन्ने गर्दछन् । त्यसैले कामी जातिको समुदायमा हुने आर्थिक उत्पादनमा महिलाहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । पशुपालन गर्ने कार्यहरूमा महिलाहरू उत्तिकै श्रमदान गर्दछन् । गोठ सफा गर्ने, वस्तुभाउको सफाई गर्ने, कुडोपानी, घाँसपात सबैजसो कार्यहरू महिलाद्वारा गरीन्छ । त्यसैले यस पेशामा पनि महिलाहरूको व्यापक योगदान पुगेको छ । कामी समुदायमा बारी भएता पनि पानी नलाग्ने हुनाले उब्जनी कम हुन्छ । महिलाहरू सकेसम्म राम्रो उत्पादन गर्न मिहिनेत गर्दछन् । त्यस्तै पुरुष विदेश गएको परिवारमा पुरुषको नियमित कमाई भएपनि महिलाले आफ्नो घरको काम सँगै मजदुरीको काम गर्न नछोड्नु पनि महिलाको परिवार प्रति गरीने लगानी र जिम्मेवारीपन महत्वपूर्ण पक्ष हो । आफ्नो खेतीपातीको आयस्तरले वर्षदिन सम्म खान नपुगे पनि आम्दानीको लागि बढी समय दिनु पर्ने परिवारको पालन पोषण गर्नुमा पुरुषको मात्र दायित्व हो भन्ने मान्यता उनीहरूमा नहुनु जस्तै लोग्ने ज्यामी वा मिस्त्री छ भने लोग्नेले गर्ने काममा सघाउने गर्दछन् । आफ्नो घरको गाह्रो काममा पनि लोग्ने स्वास्थ्य मिलाएर गर्ने हुनाले परिवार पनि मिलेको देखिन्छ ।

परिवारको जग्गा, जमिन तथा अन्य सम्पत्तिहरू प्राय पुरुषहरूकै नियन्त्रणमा रहने चलनलाई महिलाहरू प्रतिको अन्याय देखिए पनि पुरुषहरूको शेषपछि महिलाहरूमा अधिकार सबै सामाजिक संरचना भएकाले यसलाई नकारात्मक रूपमा लिनु पर्ने छैन । त्यस्तै महिलाहरूले चाहेमा श्रीमान सँग जुनसुकै समयमा पनि दामासाहीले अंश पाउन सक्ने कानुनी मान्यता यिनीहरूमा पनि लागू हुन्छ । त्यस्तै पैंत्रिक सम्पत्तिमा छोरीहरूको अधिकार हुन्छ कि हुँदैन भन्ने प्रश्नमा ६१.०% महिलाहरूले सकारात्मक जवाफ दिनुले यस समुदायका महिलाहरू छोरा र छोरी बीचको लैङ्गिक विभेद गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यता बढी भएको पाइयो । महिलाहरू आफूसँग भएको पेवापात घरमा आवश्यक परेमा घरको लागि प्रयोग गर्दछन् । जसले गर्दा महिलाहरू पनि पूर्ण रूपमा परिवार प्रति उत्तरदायी भएको देखिन्छ । अरु जातिका मानिसहरूको तुलनामा यिनीहरूको आर्थिक अवस्थालाई हेर्ने हो भने अधिकांश रूपमा थोरै जमिन, थोरै आम्दानी, निश्चित व्यवसाय नहुनु, सम्पत्तिमा पुरुषको एकाधिकार, धेरै श्रम गर्नुपर्ने बाध्यता आदिलाई हेर्दा कामी जातिका महिलाहरूको वर्तमान आर्थिक अवस्था कमजोर भएको देखिन्छ ।

अध्याय सात

छुवाछूतले कामी महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्थामा पारेको प्रभावहरू र परिवर्तनको विश्लेषण

कुनै पनि समाजको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउने माध्यमहरूमा सहरीकरण, औद्योगिकरण, संस्कृतिकरण, आधुनिकीकरण, विज्ञान प्रविधिको विकास, सूचना तथा संचारको विकास, यातायातको विकास राजनीति परिवर्तन, आदि प्रमुख हुन् ।

परिवर्तन भनेको विस्तारै हुँदै जाने प्रक्रिया हो । रातारात परिवर्तन हुन सक्दैन । समयको अन्तराल सँगै हुने कुनै पनि क्षेत्रको परिवर्तन त्यहाँ भएका विविध विकासको परिणाम हो ।

नेपालमा सबै भन्दा अमानविय सामाजिक व्यवहार भनेको छुवाछूतको व्यवहार हो । २०२० सालको मुलुकी ऐनले कानुनी रूपमा छुवाछूतको व्यवहार अन्त्य गरेको भएपनि व्यवहारमा अझ पनि हटिसकेको अवस्था छैन । छुवाछूतको समस्याले महिला र पुरुष कामी दुवै उत्पिडित छन् । कामी महिला होस वा कामी पुरुष होस छुवाछूतको दुर्व्यवहार पानी पँधेरा र सार्वजनिक धारामा पानी भर्न जादा होटेलमा माथिल्लो जातिको घरमा खाएर भाडा माभन, मन्दिर भित्र प्रवेश गर्न, भोजभत्तेरमा सँगै बसेर खान आदि कुरामा छुवाछूतका घटनाहरू पहिले भन्दा अहिले धेरै सुधार हुँदै आएको बताउने गरेको पाइयो । यस क्षेत्रका कामी जातिहरूले पहिला माथिल्लो जातिको घरमा गएर खादा आफूले खाएको भाडा आफैँ माभेरेर घाममा सुकाउने र आगो पानी राखेर मात्र माथिल्लो जातका मानिसहरूले भित्र लैजाने गर्दथे । स्थानिय कामी बुढापाका व्यक्तिका अनुसार दमाई, कामीसँग नेवार, वाहुन, क्षेत्री, मगर, ठकुरीहरू छोडियो भने उनीहरू सुन पानी पाती खाइ भित्र पस्ने प्रचलन थियो । अहिले आएर यि कुराहरूमा परिवर्तन भएको छ । छोइछिटो बार्ने प्रचलन हराए पनि अझै कुनै-कुनै बुढाबुढीहरूले उनीहरूलाई छुन नदिने गर्दछन् भनी उनीहरू बताउँछन् ।

कामी भित्र पनि जातिय एकता रहेको पाइदैन । कामी समाजभित्र पनि जातपात र छुवाछूतको प्रथा हावी छ । कामीले छोएको सार्कीले नखाने, सार्कीले छोएको कामीले नखाने दमाइले छोएको कामी, सार्कीले दुवैले नखाने चलन छ । वर्तमान समयमा भने बुढाबुढीहरू बाहेक सबै युवा युवतीहरू यस्तो चलन हटाउनुपर्दछ भन्दछन् । छोएको खाएर केही हुँदैन

सफा हुनपर्दछ भन्दछन् । छोएको खाएर केही हुँदैन सफा हुनपर्दछ भन्ने यिनिहरूको मान्यता रहेको छ तर पूर्ण रूपमा व्यवहारमा भने लागू गर्न सकिरहेका छैनन् ।

यो परापूर्वकाल देखि चलि आएको मान्यता हो । यसलाई हामीले निरन्तरता दिनुपर्दछ भन्ने सोचाइ कमको मात्र छ । यसरी कामीहरूमा छुवाछूतको कारणले पनि उनीहरू सामाजिक रूपमा पछाडी परिरहेका छन् । उनीहरू वर्तमान समय सम्म पनि स्वाभिमानी हुन सकिरहेका छैनन् । कामी र गैह्रकामीबीच सामाजिक रूपमा विभेदको खाडल रहेपनि कामको सिलसिलामा कामीलाई सहयोगीको रूपमा हेरेको पाइन्छ । कामीहरू पनि एउटै समाजमा बस्नुपर्ने हुनाले अन्य जातिप्रति परनिर्भर हुनपर्ने बाध्यताले गर्दा पनि समाजमा मिलेर बसेको पाइन्छ । कामी महिलाहरूलाई छुवाछूतबाट सृजित प्रभावहरूलाई विभिन्न ढाँचाहरूबाट हेर्ने प्रयास गरिएको छ जो निम्न छन् ।

७.१ विद्यालयमा कामी विद्यार्थीलाई गरिने व्यवहार

कामी समुदायमा पनि शिक्षाको महत्वको बारेमा जानकारी छ, आफ्ना छिमेकमा र अन्य जातिका व्यक्तिहरू पढेर ठूलो मान्छे भएको उनीहरूले देखेका छन् । फलस्वरूप आफ्ना केटाकेटीहरूलाई पनि विद्यालय पठाउने गर्दछन् । तर विद्यालयमा उनीहरूको साथी संगत को हुन्छन् ? अन्य जातिका विद्यार्थीहरूले कस्तो व्यवहार गर्दछन् भन्ने बारेमा तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । यसबाट पनि छुवाछूतको असरलाई मुल्याङ्कन गर्न सकिने हुनाले सो तथ्यांकलाई तल निम्नानुसार तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. १८ विद्यालयमा कामी विद्यार्थी प्रतिको व्यवहारको विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
माथिल्लो जातिसँग संगत गर्ने	२	४.९
सवै जातिसँग	३४	८२.९
आफ्नै जातिसँग मात्र	०	०
थाहा नभएमा	५	१२.२
जम्मा	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७२ ।

यस तालिका अनुसार माथिल्लो जातिसँग संगत गर्ने २ (४.९%) जना, सबै जातिसँग संगत गर्ने ३४ (८२.९%) जना आफ्नै जातिसँग गर्ने १ जना पनि छैन । आफ्नो छोराछोरी कुन जाति सँग संगत गर्दछन् भनि प्रश्न गर्दा थाहा छैन भन्नेको संख्या ५ (१२.२%) रहेको छ । यस तालिकामा सबै जातिसँग संगत गर्नेको संख्या बढि छ । यसबाट जातिगत रूपमा विभेद नगरिएको वा नभएको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

७.२ छुवाछूतले काममा पर्ने अष्टेरो वा कठिनाइ

यस अध्ययन क्षेत्रमा छुवाछूतको कारणले काममा अष्टेरो परेको भनि प्रश्न गर्दा उनीहरू ४१ घरधुरीका उत्तरदाताहरू सँग सोध्दा ११ (२६.८%) जनाले अष्टेरो पर्दछ र ३० (७३.२%) जनाले काममा अष्टेरो परेको छैन भनि बताउँछन् । यसलाई तालिकामा पनि देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. १९ छुवाछूतले काममा अष्टेरो पर्ने उत्तरदाताको विवरण

छुवाछूतले काममा अष्टेरो पर्ने विवरण	संख्या	प्रतिशत
पर्छ	११	२६.८
पर्दैन	३०	७३.२
जम्मा	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस अध्ययन क्षेत्रको तथ्यांक अनुसार छुवाछूतबाट अष्टेरो पर्नेको संख्या कम देखिन्छ । उनीहरूको भनाई अनुसार पहिला वा माओवादी आउनु अगाडी धेरै नै अष्टेरो पर्ने गर्दथ्यो धारा, मन्दिर, भोज, भतेरमा जादा तर्कै हिड्न पर्ने वाध्यता थियो तर वर्तमान समयमा त्यस्तो अष्टेरो परेको छैन भनि भन्दछन् । बुढापाका मानिसले मात्र यस्तो व्यवहार गर्दछन् । अहिले पहिलेको तुलनामा कम भएको छ भनि उनीहरूले बताउँछन् । छुवाछूतले काममा अष्टेरो पर्दैन भनी ७३.२% ले भनेका छन् । यसबाट पनि छुवाछूत कम भएको बुझ्न सकिन्छ ।

७.३ उत्तरदाता कामी महिलाहरूको कामी कोटा सम्बन्धी विवरण

कामी जातिहरूलाई आरक्षण कोटा भयो भने उनीहरूलाई केही राहत हुने गर्दछ अर्थात थोरै प्रतिस्पर्धा गरेर उनीहरू अगाडी बढ्न सक्दछन् । त्यसैले अहिले सरकारले कामी कोटा छुट्टयाइदिएको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा कामी कोटा आवश्यक छ कि छैन भन्ने प्रश्नमा ३८ (९२.७%) जनाले आवश्यक छ र ३ (७.३%) जनाले थाहा छैन भनेका थिए । के को लागि महत्वपूर्ण छ भनि प्रश्न गर्दा सबैले आ-आफ्नै मत दिएका थिए जुन यसप्रकार छन् ।

तालिका नं. २० कामी कोटा आवश्यक हुनुको कारणको विवरण

कामी कोटा आवश्यक हुनुको विवरण	संख्या	प्रतिशत
कामीको लागी अगाडी बड्न सहयोग गर्दछ	१४	३४.१४
व्यवहारमा परिवर्तन हुन्छ	१०	२४.३९
प्रोत्साहन गर्दछ	१७	४१.४७
जम्मा	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस तथ्यांक अनुसार कामी कोटा आवश्यक हुनुको कारण १४ (३४.१४%) जनाले कामी जातिहरू अगाडी बढ्न सहयोग हुन्छ भनेका छन् । १०(२४.३९%) जनाले व्यवहारमा परिवर्तन हुन्छ भनेका छन् । व्यवहारमा परिवर्तन भन्नाले कामी भित्र पनि जागिर खाने व्यक्ति भएपछि उनीहरूको व्यवहारमा परिवर्तन गर्दछ । प्रोत्साहन हुन्छ भन्ने १७ (४१.४७%) जना रहेको छन् । यदि कामी जाति भित्र आरक्षण कोटा बाट जागिर खाए भने अरुलाई पनि जागिर पाउन सकिन्छ भन्ने प्रोत्साहन मिल्छ र सानै देखि बच्चाहरू पढ्नमा रुची बढ्छ । अभिभावकले पनि छोराछोरी पढाउनमा रुची बढाउने गर्दछन् ।

७.४ कामी आरक्षण कोटाले गर्ने समाज परिवर्तन

कामी कोटा सम्बन्धी थाहा नहुने यस अध्ययन क्षेत्रमा ३ जना थिए । समाज परिवर्तन गर्न सहयोग हुन्छ कि हुँदैन भनि उत्तरदाताहरूलाई प्रश्न गर्दा २७ (७१.१%) जनाले समाज परिवर्तन हुन्छ भनेका थिए भने ११ (२८.९%) जनाले थाहा छैन भनि भनेका थिए । समाज परिवर्तन गर्न विभिन्न कुरामा कामी कोटाले सहयोग गर्दछ भनि उनीहरूले बताएका थिए जुन यस प्रकार छन् ।

तालिका नं. २१ समाज परिवर्तको विवरण

कामी कोटाले हुने समाज परिवर्तनको विवरण	हुन्छ संख्या	हुन्छ प्रतिशत	हुँदैन संख्या	हुँदैन प्रतिशत	जम्मा संख्या	जम्मा प्रतिशत
शिक्षा	२१	७७.९	६	२२.२	२७	१००
स्वास्थ्य	१२	४४.४	१५	५५.६	२७	१००
जनचेतना	२०	७४.१	७	२५.९	२७	१००
पेशा	१३	४८.१	१४	५१.९	२७	१००
छुवाछूत सम्बन्धी	१३	४८.१	१४	५१.९	२७	१००
अन्य	३	११.१	२४	४४.९	२७	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस तथ्यांक अनुसार कामी कोटाले परिवर्तन ल्याउछ भनि शिक्षामा २१ (७७.९%) जनाले, स्वास्थ्यमा १२ (४४.४%) जनाले, जनचेतनामा परिवर्तन ल्याउछ भन्ने २० (७४.१%) जना, पेशामा १३ (४८.१%) जना छुवाछूत सम्बन्धी १३ (४८.१%) जनाले र अन्यमा ३ (११.१%) जनाले कामी कोटा भयो भने यसरी विविध कुरामा परिवर्तन हुन्छ भनि भनेका छन् ।

७.५ सार्वजनिक धारामा समायोजन

कामी जातिहरूलाई माथिल्लो जातका मानिसहरूले सार्वजनिक धारामा पानी छुन नदिने प्रचलन वर्तमान समय सम्म पनि कायमै रहेको छ । जसले गर्दा कामी जातिहरू मानसिक रूपमा नै अपाङ्ग बनिरहेका छन् । यस अध्ययन क्षेत्रमा सार्वजनिक धारामा पनि छुन दिन्छन् कि दिदैन भनी उत्तरदातालाई प्रश्न गर्दा २४ वा (५८.५%) जनाले छुन दिन्छ भनेका छन् भने १७ (४१.५%) जनाले दिदैन भनि बताइएका छन् यस तथ्यांकले पनि छुवाछूत घटिरहेको संकेत गर्दछ । यि छुन दिदैनन् भन्नेहरूलाई किन छुन नदिएको भनि प्रश्न गर्दा निम्न कारणहरूले हो भनि विभिन्न कारणहरू बताएका छन् ।

तालिका नं. २२ सार्वजनिक धारा छुन नदिनाको कारणको विवरण

सार्वजनिक धारामा छुन नदिनाका विवरण	संख्या	प्रतिशत
जातिगत अवधारणा	६	३५.३
परम्परा	९	५२.९
अशिक्षित	२	११.८
जम्मा	१७	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस तालिका अनुसार सार्वजनिक धारामा पानी छुन नदिनाको कारण जातिगत अवधारणा हो भन्ने ६ (३५.३%) जना, परम्परागत भन्ने ९ जना (५२.९%), अशिक्षित भन्ने २ (११.८%) जना रहेका छन् । यस तथ्यांक अनुसार जनचेतना र सबैलाई शिक्षित बनाएमा छुवाछूतको जून भावना छ त्यो हटाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई बुझ्न सकिन्छ ।

७.६ कामीहरू माथिल्लो जातिको घरमा गएर भाडा माग्ने स्थिती

वर्तमान समयसम्म पनि कामीहरू माथिल्लो जाति जस्तै ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, ठकुरी मगरको घरमा गएर खाना खाएपछि उनीहरूले भाडा माग्नुपर्ने वाध्यता अझसम्म पनि रहेको छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा यहि प्रश्न गर्दा ४१ उत्तरहरू मध्ये यसप्रकार उत्तर प्राप्त भएको छ ।

तालिका नं. २३ माथिल्लो जातिको घरमा भाडा माभनेको विवरण

खाना खाएपछि भाडा माभनेको विवरण	संख्या	प्रतिशत
भाडा माभने	१२	२९.३
भाडा नमाभने	२७	६५.९
थाहा नभएको	२	४.९
जम्मा	४१	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

माथिको तालिका अनुसार माथिल्लो जातिको घरमा गएको समयमा खानेकुरा खाएपछि भाडा माभनुहुन्छ, माभनुहुँदैन भनि उत्तरदाताहरू समक्ष प्रश्न गर्दा उनीहरू मध्ये १२ (२९.३%) जनाले माभन्छु, २७ (६५.९%) जनाले माभदैनौ र २ (४.९%) जनाले हामीलाई थाहा छैन माथिल्लो जातिको घरमा गएका छैनो भन्ने उत्तर प्राप्त भयो । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने यो भाडा माभनु पर्ने प्रचलन पहिलाको तुलनामा घटेको छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । माभनेको संख्या भन्दा नमाभनेको संख्या बढि भएको भेटियो । पहिला १०० मा १० ले माभदथे भने अहिले त्यसको संख्या घटेर गएको छ । उनीहरू माओवादी आएपछि यो चलन हटेको हो भनि बताउँछन् । यो घट्दो संख्याबाट विस्तारै यो प्रचलन हटेर जान्छ भन्ने कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ ।

७.७ कामीहरूको ठकुरी र मगरसँगको सम्बन्ध

यस अध्ययन क्षेत्रमा कामी बस्ती नजिकै वरपर मगर र ठकुरीहरूको बसोबास रहेको छ । त्यसैले उनीहरूसँगको सम्बन्ध कस्तो छ भनी थाहा पाउनलाई उत्तरदाताहरूसँग भोज भत्तेरमा ठकुरी र मगरहरूले निमन्त्रणा गर्दछ कि गर्दैन भन्ने प्रश्नमा सबै उत्तरदाताहरू (४१ जना) ले निमन्त्रणा गर्दछ हामी पनि गर्दछौं भनि भन्ने उत्तर प्राप्त भयो । भान्सा एउटै हुन्छ कि हुँदैन भन्ने प्रश्नमा १५ (३६.६%) जनाले हुन्छ र २६ (६३.४%) ले हुँदैन भन्ने उत्तर दिएका थिए । यस तथ्यांक बाट अझ समाजमा उच्च जाति र कामी जाति घुलमेल हुन सकेको अवस्था छैन भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । किन एउटै भान्सा नवनाएको भनि प्रश्न गर्दा निम्न कुरा प्राप्त भएको छ जसलाई तालिकाबाट देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं.२४ भान्सा एउटै नवनाउनुको कारणको विवरण

मगर ठकुरीले एउटै भान्सा नवनाउनुको विवरण	संख्या	प्रतिशत
माथिल्लो जाति भएर	६	२३.१
हामी सानो जाति भएर	२	७.७
परम्परागत विश्वास	१८	७९.२
जम्मा	२६	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस तथ्यांकमा मगर/ठकुरी जातिहरूले आफू ठूलो जाति भएर कामी जातिलाई भोज भतेरमा निमन्त्रणा गरेपनि एउटै भान्सा नवनाउने गरेको भन्ने उत्तरदाता ६ (२३.१%) जना, कामी वा सानो जाति भएर भन्ने उत्तरदाता २ (७.७%) र परम्परागत विश्वास भन्ने उत्तरदाताको संख्या १८ (७९.२%) जना रहेको छ । यस तथ्यांकबाट भान्सा एउटै नवनाउनुमा परम्परागत विश्वास भन्नेको संख्या धेरै भेटियो । वास्तवमा यो प्रचलन समाजमा रहिरहेको यहि परम्परागत विश्वासले हो । जवसम्म यस्ता विश्वास समाजबाट हटाउन सकिदैन तवसम्म छुवाछूत पनि हट्न सक्दैन ।

७.८ कामीहरू नै कमजोर भएको अवस्था

छुवाछूत हुनुमा कामीहरूकै पनि कमजोर रहेको अवस्था भेटिन्छ । उनीहरू आफै समाजमा माथिल्लो जातिहरूको नजिक हिचकिचाउने गर्दछन् । आफ्नो जात बताउन पनि नसक्ने हुन्छन् । यस अध्ययन क्षेत्रमा कामीहरू कै कमजोरी हो भन्ने संख्या १५ (३६.६%), होइन भन्ने १५ (३६.६%) र थाहा छैन भन्ने ११ (२६.८%) रहेका छन् । यि १५ जना कमजोरी भन्नेलाई कस्तो कारणले हो भनी प्रश्न गर्दा निम्न खालका कमजोरीहरू बताएका छन् ।

तालिका नं. २५ कामी जातिका कमजोरीको प्रकार

कमजोरीका प्रकार	संख्या	प्रतिशत
असाक्षरता	८	५३.३
गरिबी	५	३३.३
आफ्नो अधिकारको बारेमा बोल्न नसक्नु	२	१३.३
जम्मा	१५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७२ ।

यस अध्ययनबाट कामीहरू कमजोर भएको कारण शिक्षित नहुनु भन्ने ८ (५३.३%) जना, गरिबीको कारण भन्ने ५ (३३.३%) र आफ्नो अधिकारको बारेमा बोल्न नसकेर भन्नेहरू २ (१३.३%) जना रहेका छ । यसरी तथ्यांक अनुसार कामीहरू कमजोरी हुनुको कारण अशिक्षित, गरिबी र अधिकारको बारेमा बोल्न नसक्नु हो ।

७.९ छुवाछूतका कारण कामी महिलाको सामाजिक आर्थिक अवस्थामा पारेको प्रभाव र परिवर्तन

यो छुवाछूत प्रचलन कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत र परिवारगत समस्या मात्र नभएर सामाजिक रूपमा रहेको छ । यस समस्या वा परिस्थितिमा हाम्रो समाज पनि जिम्मेवारी हुनु महत्वपूर्ण छ यस अध्ययनको क्रममा उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त र विभिन्न तरीकाबाट तथ्य संकलन गर्दा आएका सामाजिक प्रभावहरूलाई संक्षेपमा समेटिएको छ । हाम्रो समाजमा गरीने छुवाछूतको कारणले कामी जातिका महिलाको जनजीवनमा निम्न प्रकारको प्रभावहरू परेका छन् ।

- शैक्षिक अवस्था कमजोर भएको छ ।
- स्वास्थ्य स्थिती कमजोर भएको छ ।
- परम्परागत पेशाबाट विस्थापित भएका छन् ।
- आपसी असमझदारी बढ्दै गएको छ ।

परिवर्तनहरू : माओवादी आन्दोलन पछि, छुवाछूत सम्बन्धी धेरै नै परिवर्तन भएको छ ।

धारा, मन्दिर जादा यो भन्दा पहिला छुवाछूत व्यापक रूपमा हुन्थ्यो तर वर्तमान समयमा धेरथोरै मात्रामा परिवर्तन भएको छ । उनीहरूको पेशामा पनि परिवर्तन भएको छ पहिला-पहिला उनीहरू भाडा बनाउने पेशालाई अंगाल्थे भने अहिले त्यस अध्ययन क्षेत्रमा परम्परागत पेशा गर्नेको संख्या न्यून छ । शिक्षातर्फ पनि वर्तमान समयमा विद्यालय जानेको संख्या बढिरहेको छ उनीहरू आर्थिक रूपमा सबल भए सम्म आफ्ना छोराछोरीलाई पढाउने गर्दछन् तर भर्ना संख्या धेरै देखिएता पनि विचमा छाड्दै गएको पाइन्छ । विभिन्न कारणले बाध्यताको कारणले मात्र छोड्ने गर्दछन् । उच्च मा.वि पढ्नेको संख्या २ जना मात्र भेटियो । पहिला यिनीहरूमा साक्षर दर पनि कम थियो भने वर्तमान समयमा उच्च शिक्षा पनि हासिल गरेका छन् । छुवाछूत गर्नेहरू पनि कम भेटिएको छ । यस क्षेत्रमा मगर ठकुरीहरू र कामी जातिहरू बसोबास गर्दछन् धारामा जादा संगसंगै जाने पानी भने संगै आउने गर्दछन् । सार्वजनिक मन्दिरमा पस्न पनि रोकतोक गर्ने प्रचलन कम भएको छ । माथिल्लो जातिले पनि भोज भत्तेरमा निमन्त्रणा गर्दछन् । एउटै भान्सा बनाउने प्रचलनको शुरूवात भैइसकेको छ । माथिल्लो जातिको घरमा गएर खाना खाए पछि भाडा माभने प्रचलनमा पनि कमि आएको देखिन्छ । वर्तमान समयमा, विभिन्न यातायात, संचार, औद्योगिकरणको कारणले पनि यि विविध पक्षमा परिवर्तन आएको छ ।

अध्याय आठ

सारांश, निष्कर्ष र सुझाव

८.१ अध्ययनको सारांश

स्थानिय विकास मन्त्रालय अर्न्तगत उपेक्षित, उत्पिडीत र कामी वर्ग उत्थान विकास समितीद्वारा कामी वर्गमा २२ जातिहरूलाई लिएको पाइन्छ । उनीहरू सामाजिक रूपले अशुद्ध र अछुत भनेर चिनिएको हुन्छ, त्यसमध्ये कामी जाति पनि एक कामी जाति हो । समाजको सर्वतोमूखी विकासका निम्ति समाजको आधा जनसंख्या ओगटेका महिला वर्गको समानुपातिक विकास र विकास अभियानहरूमा उनीहरूको सक्रिय सहभागिता आवश्यक हुन्छ । महिलाहरू जब सम्म पुरुषहरू सरह समाजको विकास अभियानमा र संलग्न हुन पाउँदैनन् । तब सम्म समाजको आर्थिक र सामाजिक स्थितिमा सुधार आउन सक्दैन तर नेपालका महिला वर्गहरूको विषयमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानहरू कमै मात्र भएका छन् । नेपालका महिला सम्बन्धी प्रकाशित पुस्तक उल्लेख गरी व्याख्या र विश्लेषण गर्ने गरेको थोरै मात्रामा रहेका छन् ।

अधिराज्य भरि छरिएर रहेको यस जाति विशेष गरी शिक्षा, जनचेतना, वेरोजगार, आर्थिक तथा सामाजिक विषयमा अत्यन्तै पिछ्छाडिएको छ । समग्र कामी जाति कै खोज अध्ययन भैनसकेको अवस्थामा कामी जातिका महिलाहरूको अध्ययन अनुसन्धान नहुनु स्वभाविकै पनि होला । प्रस्तुत अध्ययन मिल्डु गा वि स मा बसोवास गर्ने कामी जातिका महिलाहरूका विषयमा गरिएको हो । मिल्डु गा वि स को वार्ड ४,५,६ मा कामी जातिको वासोवास रहेको छ । वार्ड नं. ६ मा धेरै संख्या बसोवास रहेकोले यस क्षेत्रमा कामी महिलाहरूको अध्ययन गरिएको हो । यस क्षेत्रका कामी महिलाहरूको अध्ययन गर्दा स्वभाविक रूपमा यससँग समुदाय र अरु जाति मगर र ठकुरीको पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ । अध्ययनको क्रममा यस गा.वि.स को वार्ड नं. ६ मा census method द्वारा नमुना छनौट गरी तिनीहरूसँग अर्न्तरवार्ता माध्यमबाट तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । यसका अलावा समुदायका अरु महिलाहरू कामी पुरुषहरू तथा यस विषयमा जानकार व्यक्तिहरूसँग अर्न्तवार्ता लिइएको थियो । तथ्यांकहरू र सामान्यीकरणको प्रवृत्तिलाई हेर्दा यस अध्ययनलाई विशुद्ध रूपमा विवरणात्मक वा अन्वेषणात्मक भन्न सकिन्छ ।

किनभने यसमा समाविष्ट तथ्यांकहरू मध्ये कतिपय विवरणात्मक प्रवृत्तिका छन् भने कतिपय अन्वेषणात्मक प्रवृत्तिका छन् ।

अध्ययनलाई ३ भागमा राखेर विश्लेषण गरिएको छ । सर्वप्रथम कामी जातिको महिलाहरूको सामाजिक अवस्थाका वारेमा चर्चा गरिएको छ । यस अर्न्तगत परिवार शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, पारिवारिक निर्णयमा महिलाहरूको सहभागिता जस्ता कुराहरूलाई समावेश गरिएको छ । प्रश्नावली तथा अवलोकनबाट प्राप्त तथ्यांकहरूलाई विश्लेषण तथा सामान्यीकरण गरिएको छ । त्यस्तै अर्को भागमा कामी जातिका महिलाहरूको आर्थिक अवस्थालाई झल्काउने प्रयास गरिएको छ । यस अर्न्तगत उनीहरूको घरको वनावट, पेशाको विवरण, जग्गा जमिन, पशुपंक्षी, खेतीपाती, ऋणको अवस्था, सम्पत्तिको अधिकार र श्रोत आदि समावेश गरिएको छ । अर्को भागमा छुवाछूतले सामाजिक आर्थिक अवस्थामा पारेको प्रभाव र परिवर्तनलाई समावेश गरिएको जस अर्न्तगत विद्यालयमा कामी विद्यार्थीलाई गरिने व्यवहार, छुवाछूतद्वारा काममा पर्ने अप्ठेराहरू, कामी कोटा, धारा, मन्दिरमा गरिने व्यवहार आदि कुरालाई समेटिएको छ ।

सामाजिक अवस्थामा परिवारको आकार, शिक्षा तथा साक्षरताको अवस्था स्वास्थ्य र अस्पताल, खानेपानी, निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरूको भूमिका मध्ये निर्णयमा हुने सहभागितालाई सन्तोषजनक रूपमा देखिए पनि बाँकी सबै क्षेत्रहरूमा कामी महिलाहरूको स्थिति साह्रै निम्न स्तरको रहेको पाइयो । त्यस माथी पनि जातिय छुवाछूत केही मात्रामा कम भएपनि यिनीहरू छुवाछूतको कारणले स्वाभिमानी वन्न सकिरहेका छैनन् । हुन त जातिय छुवाछूत कामी जातिले भोगिरहेका छन् तर यसको सबै भन्दा बढी पीडा चाहि कामी महिलाहरूले नै भोगिरहेको अवस्था छ । हाम्रो समाजमा पुरुष भन्दा बढी महिलाले नै घरेलु काम काज गर्नुपर्ने भएकोले यस जातिमा पनि कामी महिलाले बढी समस्या भोग्नु परेको हो । साथै पानी पँधेरो, कुवा, मेलापात, मन्दिर, पसल आदि सार्वजनिक ठाउँमा कामी महिलाहरूलाई भेदभाव गरिन्छ । अर्को कुरा महिला अधिकारका लागि गठन भएका महिला समूहहरूमा पनि यस जातिका महिलाहरूको सहभागिता कम रहेको पाइन्छ ।

यि जातिहरूमा उनीहरू गरिवी, अज्ञानता र अशिक्षाले गर्दा दुःख गरी कमाएको पैसा अनावश्यक चीजमा खर्च गर्दछन् कोही विदेश गई कमाई ल्याई आफ्नो गुजारा चलाइरहेका छन् भने कोही घर मै बसी मिस्त्री काम गर्ने, महिलाहरू मेलापात गर्ने तान बुन्ने काम गरी

केही रकम जुटाएका हुन्छन् । हातमुख जोर्न पनि मुश्किल हुन्छ । अरु समुदायका महिलाहरूको तुलनामा आर्थिक उपार्जनका अवसरबाट बञ्चित हुन पुगेका छन् । तर परिवार भित्र यस जातिका महिलाहरूको आर्थिक क्रियाकलापहरूमा यथेष्ट योगदान छ । अन्य जातिको तुलनामा बढी समय जिविको पार्जनको लागि लगानी गरेता पनि यिनीहरू सामाजिक आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएका छन् । यसको मूल कारण छुवाछूत बन्न पुगेको कुरा विश्लेषणको तेश्रो अर्थात् सातौं भागमा उल्लेख गरिएको छ । जस अनुसार सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्नेबाट बञ्चित, सबै जातिको भोजभत्तेर हुँदा एउटै भान्सा नहुनु आदि छुवाछूत प्रथाले पनि पछाडि परेको छ । सामाजिक क्षेत्रमा नहुदा समसामयीक विषयमा ज्ञान हुन नसक्नाले छुवाछूतले गर्दा नयाँ ज्ञान र सीपको विकास नहुँदा सामाजिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा बढी प्रभाव परेको देखिन्छ । त्यसैले कामी जातिका महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्था र यसमा छुवाछूतले पारेको प्रभावको निष्कर्ष तथा उनीहरूको विकासका लागि चाल्नु पर्ने कदमका विषयमा विभिन्न सुझावहरू यसपछि दिइएको छ ।

८.२ अध्ययनको निष्कर्ष :

नेपाल बहुलवादी र बहुसांस्कृति भएको मुलुक हो । यहाँका जात-जातिको आफ्नै संस्कृति र रहनसहन रहेको छ । आदिवासी जनजातिको आफ्नै संस्कृति जीवनत छ भने हिन्दु धर्म भित्र भएर पनि नेपालको सिङ्गै जनसंख्याको १४.९% रहेको कामी जातिलाई पेशागत रूपमा छुन नहुने अछुत र अज्ञात अर्थात् कुजातको रूपमा समग्र नेपालको ग्रामीण समुदायमा वसोवास गरेका छन् । हिन्दु धर्म भित्रका समुदायको हरेक संस्कृति संग मेल खाने पहाडी कामीमा पनि कामी जाति एक हो, यस जाति भित्र पनि आधा संख्या ओगटेका महिलाको अवस्थामा सामाजिक कुसंस्कारको रूपमा रहेको छुवाछूतको प्रभाव कस्तो छ त ? भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा अध्ययनले उठाएका निष्कर्षलाई यहाँ समेट्न खेजिएको छ ।

राष्ट्रिय रूपमा महिलाहरू पिछडिएको र लैङ्गिक विभेदको जरजरमा रहेको अवस्थामा अझ नाजूक रहेको पाइन्छ । कामीमा पनि कामी भएर जिउन पुगेका कामी महिलाहरू आफ्नो समुदाय भित्र दुःख सुख परिवारमा मिलेर र लोग्ने स्वास्नी बीच आपसी समझदारी रहेता पनि अन्य जातिको तुलनामा हेर्दा जातीय शोषण, छुवाछूत, कानुनी अनभिज्ञता, चेतनाको कमी, साक्षरताको कमी, श्रोत र साधनमा पहुँच नहुनु राज्यद्वारा व्यवस्थित भएका कानुनी व्यवस्थामा जानकारी नहुनु सबै जातीय दमन र छुवाछूतको कारक तत्वको रूपमा

देखिएको छ । समाजमा अन्य जातिले हेपाहा प्रवृत्तिले हेर्नु, ज्याला मजदुरीमा भर पर्नुपर्ने, तागाधारी र मतवाली महिलाहरू भन्दा कामी महिलाहरूले बढी बच्चा पाउने र स्याहार्ने हुनाले स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको पाइन्छ, आफ्नो परम्परागत पेशालाई अरु जातिले घृणाको भावनाले हेर्ने र आधुनिकीकरणको प्रभावले नियमित रूपमा आउने वाली प्रथामा रहेको भाडा बनाउने र विष्टलाई रिभाउने कामबाट बञ्चित हुन पुग्दा शुरुवात गर्ने विद्यमान छुवाछूत प्रथाले गर्दा आत्मवल बढ्न सकेको छैन जस्तै होटेलमा प्रवेश गरेर चिया पिउँदा भाँडा माज्दा आत्मवल बढ्न सकेको छैन जस्तै होटेलमा पैवेश गरेर चिया पिउँदा भाँडा माभ्नु पर्ने हुदा होटल व्यवसाय संचालन गर्नु भनेको आकाशको फल बनेको छ । गाउँमा विभिन्न किसिमको आमा समुह जस्ता सामाजिक संस्था गठन भएका छन् । त्यसमा उनीहरूको संलग्नता कम छ कामी महिलाको सहभागितामा अन्य जातिको समुह हुँदा कामी (गौह दलीत विच केही मात्रामा भएपनि असमानताको दुरी केही घटेको छ । यस अध्ययनको क्रममा सर्वेक्षण गरिएका महिला आधि जसो साक्षर र आधि जसो निरक्षर छन् । आधुनिक युग सम्म आइपुग्दा परम्परागत संस्कृति र रुढीवादी धारणाले बाधिएको हुदा अहिलेको पिँढी पनि त्यही समाजकीकरणलाई केही मात्रामा पछ्याइरहेका छन् ।

परिवारभिन्न हुने निर्णय प्रक्रियामा पनि महिलाको उच्च सहभागिता भएको पाइन्छ । आर्थिक उत्पादनमा समान योगदान र समाजमा पुरुषलाई भन्दा महिलालाई बढि विश्वास गर्ने हुनाले पनि परिवारभिन्नका महत्वपूर्ण कार्यको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता उच्च भएको पाइन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका कामी महिलाहरू परिवारमा पुरुष प्रति मात्र निर्भर रहँदैन् किनकी आफ्नो निजी सम्पत्ति नहुँदा ज्यालादारी गर्ने, तान बुन्ने जस्ता कार्य गर्दछन् । कामी अन्तर्गत पनि पहाडी कामीमा कामी हुन पुगेमा कामी महिलाहरू आफ्नो समुदायमा घरेलु तथा आर्थिक गतिविधिमा सक्रिय सहभागिता निर्णय प्रक्रियामा र घर बाहिर घुमफिर गर्ने स्वतन्त्रता उच्च रहेको छ । तर हाम्रो पितृ सत्तात्मक समाजमा पुरुषले गर्ने हरेक निर्णयहरू ठीक र जायज हुने सामाजिकरणको माध्यमबाट उनीहरू महिला भन्दा शारिरीक मानसिक रूपले बलिष्ठ मानिन्छन् । पितृसत्तात्मक व्यवस्थालाई मजबुत बनाउने एउटा भरपर्दो माध्यम शिक्षा पनि हो । पारिवारिक सन्तुलन मिलाई राख्न पनि पुरुषहरूलाई बढी जिम्मेवारी र अधिकार दिइने र महिला अधिनस्थ हुनुपर्ने सामाजिकीकरणको प्रक्रिया अगाडि बढाइन्छ । पारिवारिक सन्तुलन विग्रेमा त्यसको भागी महिलालाई उत्तरदायी बनाइने लेखन र पढ्न जान्ने शिक्षित महिला विग्रन्छ भन्ने गलत मान्यता यद्यपि अहिले पनि पाइन्छ । महिला

शिक्षित नभएपनि राम्रो पारिवारिक व्यवस्थापन र योजना निर्माण गर्न सक्दछन् भन्ने मान्यता स्वीकार गर्न सकिएको छैन । तसर्थ कामी महिलाको स्वतन्त्रतालाई पनि उच्च जातको समाजले सकारात्मक रूपले लिइएको पाइदैन । सामाजिक गतिशीलताको हिसाबले अन्य जातिको महिलाको तुलनामा गरिबीको कारणले बाहिर रोजगारीका लागि जान बाध्य हुनु परेकोले स्वतन्त्र देखिन्छन् तर गरिबी र अभावको जातोमा पिल्सिनु परेकोले घर बाहिर घुमफिरको स्वतन्त्रताको महत्व रहँदैन, गैह्र कामीमा महिलालाई घुमफिर र स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाइ बन्धनमा राखिएता पनि राजनीति देखि प्रशासन सम्म पहुँच पुगेको हुन्छ भने कामी महिलाको उपस्थिति यस्तो ठाउँमा कम मात्र रहेको पाइन्छ ।

वर्तमानमा आएर कामी समुदायका महिला तथा पुरुष ग्रामिण क्षेत्रमा छुवाछूतको कारण आफ्नो व्यक्तित्वको अवनति देखेर अस्तित्व र नयाँ सोचको खोजी गर्ने ठाउँबाट विस्थापन हुन थालेको पाइन्छ । परम्परागत रूपमा संरचित हाम्रो जातीय विभेदको कारण वर्तमान सम्म आइपुग्दा विभिन्न कानूनको निर्माण राज्यले जातीय विभेद विरुद्ध अन्तराष्ट्रिय अभिसन्धिमा हस्ताक्षर गरिसक्दा पनि हाम्रो सोचमा परिवर्तन नआउँदा समाज विखण्डन तर्फ उन्मुख भएको छ । एउटै धर्म (हिन्दु) एकै भाषा (नेपाली) र समान रहनसहन जस्तै हिन्दु धर्म भित्रकै चाडपर्व र मगर, ठकुरी, वाहुन, क्षेत्री, समुदायमा हुने संस्कृतिमा समान रहेर पनि छुवाछूतको परम्परागत मानसिकताबाट अन्य जातिले गरीने व्यवहार तथा क्रियाकलापले गर्दा कामी महिलाको उभोशिर हुन सकेको छैन । ग्रामिण क्षेत्रमा पनि बजार व्यवस्था ब्राम्हण र वैश्यको कब्जामा रहेकोले आर्थिक उपार्जनको आधार छैन ।

कामी महिलाको सामाजिक आर्थिक अवस्थामा उच्च गति दिन नसकेको छुवाछूत प्रथाले कामीलाई उत्पीडनको शिकार बनाएको छ यसले नकारात्मक मोड दिएमा समाज विखण्डन ल्याउने, द्वन्दलाई बढावा दिने सामाजिक असहितणता बढाउने, अनेकताको भावना जगाउने परम्परागत पेशाबाट विस्थापित हुनपर्ने र लोक संस्कृतिको पलायनता बनाउनमा यसले प्रभाव पारेको छ ।

अनुसन्धानले उठाएका सुझावहरू (Recommendation)

- १) कामी-कामी बिच र गैर कामी बीच भएको सामाजिक भेदभावलाई अगाडि बढाउने क्रममा कामीको हक, अधिकार र कर्तव्य बारे जानकारी र गैर कामीले कामीहरूको अधिकारलाई निस्तेज पार्ने खालका प्रयासहरूलाई हटाउन जरुरी देखिन्छ ।
- २) राज्य स्तरबाट सुनिश्चित गरेका नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा उल्लेख भएमा मौलिक हकहरू र सो अनुसारका उपलब्ध ऐन कानूनहरू ग्रामिण स्तरमा पनि कार्यान्वयन गर्नको लागि कामीहरूलाई पनि सचेतनाको कार्यक्रमको रूपमा लैजाउनुपर्दछ ।
- ३) कामीको पक्षमा वकालत गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूले छुवाछूतको अन्त्य गर्न थालेका कदमहरूलाई सकारात्मक पक्षले हेरिनुपर्ने आवश्यक देखिन्छ ।
- ४) गरिबी, अशिक्षा र भेदभावका कारणले कामीका बालबच्चाहरू स्कूल गएता पनि बिचैमा छाड्ने जस्ता कारण भएकाले उनीहरूमा खासै साक्षरता वृद्धि हुन सकेको छैन । त्यसैले उनीहरूको लागि विशेष छात्रवृत्ति कोटाको व्यवस्थालाई राम्रोसँग लागू गरिनु पर्दछ ।
- ५) छुवाछूतको शिकार भएको कामी समुदायमा कामी महिलाहरूलाई, शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्यको अवसर, भूमि र स्थानिय स्तरमा पनि राजनीतिक प्रतिनिधित्व लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा निश्चित अवधिसम्म आरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

सन्दर्भग्रन्थ

आहुति, २०६७ नेपालमा वर्ण व्यवस्था र वर्ग संघर्ष, समता फाउण्डेशन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल ।

ओम्ना, घनानाथ, २०५६, नेपालमा महिला, पैरवी प्रकाशन, काठमाडौं ।

इन्सेक, १९९३ मानव अधिकार वर्ष पुस्तक, काठमाडौं ।

जनउत्थान प्रतिष्ठान, साउन ८: २०६३ कामी समुदायको सामाजिक आयाम एक विश्लेषण, जनउत्थान प्रष्टिठान, काठमाडौं ।

जिल्ला विकास समिति, २०६६, पाल्पा विकास सन्देश समाचार बुलेटिन, जिल्ला विकास समिति, पाल्पा ।

जिल्ला विकास समिति, २०६६ जिल्ला विकास योजना, पाल्पा ।

भा, हरिवंश २०५७, “कामी वर्गको गरिबी निवारण” नेपालमा कामी उत्थानका रणनीति, सेन्टर फर इकोनोमिक एण्ड टेक्निकल स्टडिज र फ्रेडरिक इवर्ट स्टिफ्टुङ्ग, काठमाडौं ।

कामी महिला संघ, २०६२ विकास तथा सुशासनको मूल प्रवाहमा कामी महिलाको सहभागिता, कुपन्डोल, ललितपुर ।

कामी महिला संघ, २०६३ नेपालमा कामी महिला, कामी महिला संघ, कुपन्डोल, ललितपुर ।

कामी महिला संघ, २०६३ राज्यको स्रोत साधन र कामी अधिकार, कामी महिला संघ, ललितपुर ।

कामी महिला संघ, २०६४ नयाँ नेपालमा कामी महिला, कामी महिला संघ, ललितपुर ।

कामी गैर सरकारी संस्था महासंघ, २०६५ नयाँ संविधानमा कामीका एजेण्डाहरु, ललितपुर ।

नेपाली, मोतिलाल २०५७, “ नेपालको कामी उत्थानमा आरक्षणको व्यवस्था” नेपालमा कामी उत्थानका रणनीति, काठमाडौं ।

नेपालको आन्तरिम संविधान, २०६३, जन प्रगतिशील प्रकाशन, काठमाडौं ।

बराल, बासु, २०५० : हिन्दु सामाजिक संगठनको प्रारूप, साभा प्रकाशन, काठमाडौं ।

बिष्ट, डोर बहादुर, २०३७, सबै जातको फुलबारी, साभा प्रकाशन, काठमाडौं ।

भट्टचन, डा. कृष्ण अन्य (२०६५), नेपालमा जातिय भेदभाव, कामी गैरसरकारी संस्था महासंघ, काठमाडौं ।

भट्टराइ, माधव २०५७, “नेपाली कामीहरुको परम्परागत धार्मिक अवस्था” नेपालमा कामी उत्थानका रणनीति, सेन्टर फर इकोनोमीक एण्ड टेक्निकल स्टडीज र फेडरीक इवर्ट स्टिफटुङ्ग, काठमाडौं ।

राष्ट्रिय कामी आयोग, २०६४ सरकारी एवं गैर सरकारी निकायबाट संचालित कामी समुदाय उत्थान सम्बन्धि कार्यक्रमको अनुगमन तथा मूल्यांकन प्रतिवेदन, थापाथली, काठमाडौं ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०६०, नेपालमा मानव अधिकारको स्थिति, हरीहर भवन, पुल्चोक काठमाडौं ।

वि. के, गणेश, अन्य, नेपाली कामी आन्दोलनको संक्षिप्त इतिहास २०६३, जन उत्थान प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।

विश्वकर्मा, चक्रमान २०५४ कामीहरु अस्तित्वको खोजिमा, काठमाडौं ।

विश्वकर्मा, पद्मलाल २०५४ “कामी समुदायको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक स्थिति र आरक्षणको सवाल” कामी समुदायका समस्या विषयक राष्ट्रिय परामर्श कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, अन्तराष्ट्रिय ऐक्यबद्धता समुह नेपाल, काठमाडौं ।

विश्वकर्मा, पद्मलाल २०५४, “कामी समुदायको सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक स्थिति र आरक्षणको सवाल” कामी समुदायका समस्या विषयक राष्ट्रिय परामर्श कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र ।

वि. के, मान बहादुर, २०६३, कामी समुदायको सामाजिक आयाम एक विश्लेषण, जन उत्थान प्रतिष्ठान, अनामनगर, काठमाडौं ।

सापकोटा, केशव प्रसाद २०५७ “प्रजातान्त्रिक नेपालमा छुवाछुतको समस्या” नेपालमा कामी उत्थानका रणनीति, काठमाडौं ।

शर्मा, खगेन्द्रनाथ २०५७ “नेपालमा पहाडी कामी समुदाय” नेपालमा कामी उत्थानका रणनीति, सेन्टर फर इकोनोमिक एण्ड टेक्निकल स्टडीज र फ्रेडरिक इवर्ट स्टफटुङ्ग, काठमाडौं ।

Bhasin, k. 2002, understanding Gender . New Delhi.

Cox, Thomas- 1994 “The Current Socio Economic Status of Untouchable in Nepal “ Occasional

Pokhrel, B, 2001, Gender.Roles and Activities among the Rural poor. Households; Case Studies from Hill villages. In Occasional Papers In Sociology and Anthropology, vol.vi .Central Department of Sociology and Anthropology; T.U. Kirtipur, Nepal.

Tamang, S. 1999 “ Assembly- Line Sister : The “Nepali women” you get to know from the devdlopment blorb are conveniently homogenous . All are equally poor, illiterate and oppressed. HIMAL MEDIOCRITY SERIES- 2, September kathmandu.

अनुसूची

शोध तयार गर्नको लागि प्रयोग गरिएको प्रश्नावली

घर सख्या :

मिति :

मुख्य सुचनादाताको नाम :

जिल्ला :

उमेर :

गा.वि.स. :

पेशा :

धर्म :

१) परिवारको किसिम :

क) संयुक्त परिवार

ख) एकात्मक परिवार

२) तपाईंको निम्न पारिवारिक विवरण दिनुहोस् ।

क्र.स.	नाम	उमेर	लिङ्ग	वैवाहिक स्थिती	शिक्षा	पेशा	उत्तरदातासँगको नाता
१							
२							
३							
४							
५							
६							
७							
८							
९							
१०							
११							
१२							

३) तपाईंको घरको प्रकार कस्तो छ ?

क) कच्ची

ख) पक्की

ग) अर्ध पक्की

४) तपाईको परिवारको मुख्य आयस्रोत के हो ?

क) नोकरी ख) कृषि ग) व्यापार घ) ज्याला/मजदुरी ङ) अन्य

५) तपाईको जग्गा कति छ ?

क) खेत.....रोपनि.....आना

ख) बारी.....रोपनि.....आना

६) पैत्रिक सम्पत्तिमा छोरीलाई छोरा सरह अधिकार हुन पर्दछ भन्ने सम्बन्धमा तपाईको धारणा ?

क) हुनुपर्दछ ख) आवश्यक छैन ग) थाहा छैन ।

७) तपाईको खेतिको आयास्तरले कति सम्म गुजरा चल्छ ?

क) वर्ष दिनसम्म खान पुग्छ ()

ख) ६ महिनासम्म खान पुग्छ ()

ग) दुई महिनासम्म खान पुग्छ ()

घ) एक महिनासम्म खान पुग्छ ()

८) घरमा भएको पशुपंक्षीको विवरण दिनुहोस् ।

क) गाई..... ख) भैंसी..... ग) बाखा.....

घ) कुखुरा..... ङ) सुगुर..... च) अन्य

९) तपाईले अन्य कसैसँग ऋण लिनुभएको छ ?

क) साना किसान परियोजनाबाट ()

ख) कृषि बिकास बैकबाट ()

ग) जमिन्दार वा साँहुबाट ()

घ) छिमेकी वा नातेदारबाट ()

१०) केको लागि ऋण लिनुभएको छ

क) खाना () ख) शिक्षा () ग) लुगाफाटो ()

घ) व्यापार () ङ) उद्योग () च) स्वास्थ्य उपचार ()

(छ) अन्य ()

११) तपाईंको परिवारका सदस्य मध्ये कोही वैदेशिक रोजगारका लागि जानुभएको छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

१२) तपाईंले आफ्ना छोराछोरीलाई स्कूल पठाउनुभएको छ ?

क) छ ख) छैन

१३) छोरीलाई स्कूल पठाउनु आवश्यक छ ?

क) छ ख) छैन

१४) छोरा र छोरी कुन चाँही महत्वपूर्ण छ ?

क) छोरा ख) छोरी ग) वरावर

१५) तपाईंको परिवारमा कुनै सदस्य विरामी भए कहाँ लैजानुहुन्छ ?

क) धामी, भ्रात्री ख) डाक्टर ग) वैध घ) घरमै

१६) परिवार नियोजन सम्बन्धमा तपाईंको धारणा के छ ?

क) सकारात्मक ख) नकारात्मक

१७) समाजमा कामीहरू/कामी महिलाहरूलाई गरीने कुन-कुन किसिमको भेदभाव तथा छुवाछुत पाउनुभएको छ ?

१८) कामी-कामी भित्रै कुन-कुन किसिमको भेदभाव र छुवाछुत पाउनुभएको छ ?

१९) तपाईंहरूले छोएको खानेकुरा, सार्की जातिले खान्छन् ?

क) खान्छन् ख) खादैनन् ग) थाहा छैन

खादैनन् भने किन.....

२०) तपाईंहरूले दमाईको घरमा गएर खानुहुन्छ ?

क) खान्छु ख) खादिन ग) थाहा छैन

खानु हुन्न भने किन खानु हुन्न.....

२१) तपाईंहरूको सार्की जातिसँग विवाह हुन्छ ?

क) हुन्छ ख) हुदैन ग) थाहा छैन

२२) तपाईंलाई ठकुरी/मगरले कस्तो व्यवहार गर्दछन् ?

क) राम्रो ख) नराम्रो ग) थाहा छैन

२३) तपाईंहरू मगर ठकुरीसँग बसेर खानुहुन्छ ?

क) खान्छु ख) खादिन ग) थाहा छैन

यदि खानुहुन्न भने किन.....

२४) मगर ठकुरीको घरमा भोजभत्तेर हुदा तपाईंको परिवारलाई निमन्त्रणा गर्दछ ?

क) गर्दछ ख) गर्दैन ग) थाहा छैन

२५) गर्दछ भने उनीहरू र तपाईंहरूको भान्सा एउटै हुन्छ ?

क) हुन्छ ख) हुदैन

भान्सा एउटै हुदैन भने किन हुदैन.....

२६) कामीहरूलाई यस किसिमको भेदभाव किन गरिन्छ ?

२७) कामीहरू कै कमजोरी छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

छ भने कस्तो प्रकारको.....

२८) अहिले सम्म तपाईंको परिवारमा छुवाछुत गरेको घटनो छ ?

२९) छुवाछुत वारे कानून निर्माण भएको कुरा तपाईंलाई थाहा छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

३०) सार्वजनिक मन्दिर पस्न दिन्छ कि दिदैन ?

क) दिन्छ ख) दिदैन ग) थाहा छैन

दिदैन भने किन.....

३१) सार्वजनिक धारामा पानी लिन जादा धुन दिन्छ कि दिदैन ?

क) दिन्छ ख) दिदैन ग) थाहा छैन

यदि दिदैन भने किन.....

३२) माथिल्लो जातिको घरमा गएर खानेकुरा खाएपछि आफै भाडा माभन्नुहुन्छ ?

क) माभन्छु ख) माभिदैन ग) थाहा छैन

३३) तपाईंहरूले आफ्नो घरमा उत्पादन गरेको दुध, दहि, ध्यु जस्ता वस्तुहरू माथिल्लो जातिलाई बेच्नुहुन्छ ?

क) बेच्छु ख) बेच्दिन ग) थाहा छैन

३४) तपाईंहरू माथिल्लो जातिहरूको घरमा जादा दुध, दहि खान दिन्छन् ?

क) दिन्छन् ख) दिदैन ग) थाहा छैन

३५) कामी कोटा बारे तपाईंलाई थाहा छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

३६) कामीहरूलाई आउने कोटा मध्येमा तपाईंको परिवारमा कुनै सदस्यले पाउनुभएको छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

३७) यदि कामी कोटा पाउनुभएको छ भने कस्तो कोटा पाउनुभएको छ ।

३८) तपाईंको विचारमा कामी कोटा हुन आवश्यक छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

यदि छ भने किन आवश्यक छ.....

३९) कामी कोटाले समाज परिवर्तन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ?

क) छ ख) छैन ग) थाहा छैन

४०) यदि परिवर्तन गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ भने के मा परिवर्तन भएको छ ?

क) शिक्षामा

ख) स्वास्थ्यमा

ग) चेतनामा

घ) पेशामा

ङ) छुवाछुतमा

च) अन्य

४१) विद्यालयमा छोराछोरीको साथी संगत बढी कुन जातिसँग हुन्छ थाहा पाउनुभएको छ ?

क) छ ख) छैन

४२) थाहा छ भने कुन जातिसँग हिड्छन् ?

क) आफ्नै जातिसँग

ख) माथिल्लो जातिसँग

ग) सबै जातिसँग

४३) विद्यालयमा गरीने विभिन्न कार्यक्रममा तपाईंका छोराछोरीलाई समावेश गराइन्छ ?

क) गराइन्छ ख) गराइदैन ग) थाहा छैन

४४) गराइदैन भने कस्तो कार्यक्रममा

क) विद्यालयमा हुने सरस्वती पूजा

ख) पाक् शिक्षा

ग) खेलकुद कार्यक्रम

घ) अन्य.....

४५) तपाईंहरूको परम्परागत पेशा के हो ?

४६) छुवाछुतले गर्दा तपाईंको काममा अष्टेरो परेको छ ?

क) छ

ख) छैन

ग) थाहा छैन

४७) यदि अष्टेरो परेको छ भने कस्तो प्रकारको ?

४८) छुवाछुत गर्नेलाई कस्तो सजाय दिन उचित होला ?

४९) अब बन्ने संविधानमा छुवाछुत हटाउन कस्तो प्रकारको कानून/निति निर्माण गर्नुपर्ला?

५०) तपाईंको विचारमा कसरी समाजमा छुवाछुत हटाउन सकिएला ?

५१) मिल्डुड गा वि स का कामी महिलाहरूको समस्या के-के छन् ?

५२) तपाईंको विचारमा मिल्डुड गा वि स का कामी महिलाहरूको सामाजिक आर्थिक अवस्था सुधारको लागि के गर्नुपर्ला ?

५३) तपाईंको घरको निम्न कार्यहरूमा तपाईं आफै निर्णय गर्नुहुन्छ वा अरु कसैबाट हुन्छ ?
उल्लेख गर्नुहोस् ।

क्र.स.	कार्य/निर्णय	अरु भए कसले	संयुक्त रूपमा
	खाना बनाउने		
	बजार किनमेल		
	खेति गर्ने		
	पशु स्याहार		
	दाउरा संकलन		
	पैसा कसले राख्ने		
	छोराछोरीको विवाह		
	औषधी उपचार		
	छिमेकीसंगको सम्बन्ध		
	जग्गा किनबेच		
	पशु किनबेच		